

Поликарпова Е.М., Захарова Л. В. Айымньылаах аабы.

*Ежели бы мне сказали, что то, что
я напишу, будут читать дети лет через 20
и будут над этим плакать
и смеяться и полюбить жизнь, я бы
посвятил ему всю жизнь и все силы.*

Л.Н. Толстой

Аман өс

Үтүмэн үгүс үйэлэр өлбөт өйдөрүн, сиэрдээх билиилэрин, уйулба, духуобунас олобу онорор күүһүн кэрэһитэ — уус-уран литература. Бу улуу тиһиги аабар дьобура сайдыбыт эрэ киһи ылынар, инэринэр кыахтаах. В.А. Сухомлинскаяй “Хрестоматия по этике” кинигэтигэр “Спящая книга” диэн остуоруйа-притча кэрингнээх айымньытыгар суруйбутун курдук, аабы киһи олобун аргыһа. Онон аабар дьобур сайдыыта киһи сайдыытын сүрүнэ, киһи киһилии буолуутун түһэ. Аабар дьобур сайдыыта, аабыга харах, кулгаах аһыллыыта, биллэн турар, обо уу ньулдьабай эрдэбинэ утутар, уоскутар биһик ырыатыттан сабаланаар. Ийэ тыл аптаах дорбоонноро обо уйулбатын, дууһатын ортотунан киирэрэ чуолкай, кини уйулбатын кылчааннарыгар, этигэр-сиинигэр төрөөбүт норуотун айылгыта бүтүннүү тиһиллэ сылдьар, киһини, ийэни, аҕаны, эбэни, эһэни сэргиир, биридьимиэттэри арааран көрөр буолла да, тыл умсулҕаныгар киллэри эмиэ тиһиктэнэр. Бу кэмнэ ийэ тыл обону көрүүгэ, иитиигэ баһылыыр суолталанар.

Ийэ тылынан тыламмыт обо ис айылгыта бөбөргүүр, иэйиитэ уһуктар, тулалыыр эйгэни ылынымтыа, аһаҕас буолар. Дьэ иһинээҕи тыын хайа баҕарар омука бэйэтин киэнэ, ол тыын

кинини иитэр, тыл-өс, дьон сыһыана, мал-сал, ас-танас — барыта суолталаах, ураты оҕоҕо дьайар күүстээх. Ийэ тылынан иһирэх тыыны үөскэтии бу кэмнэ быһаарар суолталаах. Ол туһунан биһиги үгүс үтүөкэн холобурдары билэбит. Өскөтүн Пушкины ийэ тылын дьиктилээхэй эйгэтинэн Арина Родионовна ииппэтэбэ буоллар, онтон Ойуунускай, Уурастыырап олонхоһуттар эйгэлэригэр улааппатахтара буоллар, нуучча норуотун билинни тылын-өһүн төрүтүн уураар, саха норуотун олобун уһансар ураты күүһү хантан ингэриниэхтэр этэй? Ангардас бу холобурдар да элбэҕи этэллэр. Онон оҕону кинититии сүрүнэн ийэ тыл (ийэ тылынан норуот үйэлэргэ кыһан айбыт айымньылары, уус-уран литература) буолара саарбаҕа суох.

Кыра кылаастарга оҕо өйүн-санаатын, уйулҕатын олобурдууга аабы уруктара быһаарар суолталаахтар. Аабы уруктара үөрэнээччи аабы техникатын баһылырын ситиһиинэн мунурдаммакка, **кини** ааҕааччы быһыытынан сайдыытын **тускулуур, сайыннараар соруғунан салайтарара кэскиллээх.**

Оскуолаҕа тыл уйулҕатыгар, ис номоҕор киллэрэргэ дьулуһуу кыайтарбат. Тыл тыына (уйулҕата) болғомтоҕо ылыллыбат буолан, оҕо тыл, уус-уран айымньы ис киэлитигэр кыайан киирбэт, үрдүнэн туох эрэ туһунан биллэрэр, кэпсиир тиэкис эрэ быһыытынан көрөр. Туох, ким туһунан кэпсэнэрин, ол хайдах түмүктэнэрин эбэтэр быһаарылларын эрэ болғомтоҕо ылыы уус-уран тиэкси өлөрөр, оҕо тус бэйэтин ис санаатын, уйулҕатын таарыйбат, ол иһин киниэхэ ураты санааны, иэйиини уһугуннарбат. Туох туһунан кэпсэнэрин эрэ өйгө тутуу сотору кэмнэн умнулар, симэлийэр. Дьинэр хас биирдии суруйааччыны, уус-уран айымньыны кытта көрсүһүү - ураты

долгутуулаах, олох эргииригэр сүтэн-симэлийэн хаалбат, өрүү, киһи тыыннаабын тухары илгэлээх тыынынан сайар, өй-санаа угар, ураты, хатыламмат түгэн быһыытынан көрүллүөхтээх, онно дьулуһулуохтаах. Оскуолаба обо аабыытыгар программанан көрүллүбүт айымньылар (тиэкистэр) — бары кэриэтэ киһи иэйиитигэр, уйулбатыгар ураты дьайар күүстээхтэр, кинини сырдатар, кэскиллээххэ, киһилиигэ, чэбдигириигэ тускулуур толору кыахтаахтар.

Аабы уруогун сүрүн кыһалбата - киһи, кинини олоххо дьулуурдаах, тулуурдаах, ыраас, сырдык, көнгүл өйдөөх-санаалаах буолуутугар күнтэн күн сылайбакка, салгыбакка туруулаһы.

Хайа баҕарар кэмнэ үөрэтии-иитии учуутал киһи быһыытынан уратытыттан тутулуктаах. Кини идэтигэр бэриниититтэн, оҕо сыһыаньтан, хас биирдии оҕотун киһилии отуорун алдыаппакка, сайыннара эрэ улуу мөккүөргэ турунуутуттан үлэтин ситиһиэтэ тахсар. Мантан оҕо таптал, кини киһи быһыытынан сайдыытын суолун тобулууга турунуу, тирэх буолуу суола тэлиллэр. Оҕону таптаабат киһи - оскуолаба өр тулуйан үлэлээбэт, үлэлээбитин да иһин тас көстүүнү эрэ сырсар, дириг далааһыннаах дьайыы суолугар кыайан киирбэт.

Биһиги бу үлэбэ, бастатан туран, уус-уран литератураны тыл искусствотун быһыытынан айылгытын, айыллыбыт ньымаларын, уйулбатын тутуһан, сүрүн уратыларыгар тирэбирэн айымньыны аабыыны, ырытыыны тэрийии ньымаларын чинчийии суолун тутустубут. Иккиһинэн, оҕолор саастарынан уратыларын учуоттааһыны таһынан, кинилэр толкуйдуур, иэйэр, ылынар кыахтарын таба тутан, санаалара арыллар, толкуйдара тобуллар, тыллара тахсар, сайдар, киһилии киһи буолар төрүттэрин уурсууга

дьулуһууну болѳомтоѳо ыллыбыт. Ол аата үөрэнээччи киһи быһыытынан өйө-санаата сайдыытыгар, сиэрдээх ис турук, сырдык уйулѳа олоѳуруутугар туруннубут. Киһилии сиэр сүрүн бэлиэтэ — дьон иннигэр эппиэтинэстээх буолуу.

Онон бу саха литературатын оскуола кыра кылаастарыгар билиһиннэриини хайысхалыыр методика кинигэтин сүрүн соруғунан оѳо уйулѳатын уратыларын баттаабакка, кыахтаах, күүстээх өрүтүн таба тутан, мындырдаан, онно тирэѳирэн киһи быһыытынан ис дьинэ, олоѳу дьоһуннук олоҕорго тускулуур дьоѳурдара сайдалларыгар олук охсуу, сайыннараҕа дьулуһуу буолар.

Күндү учууталлар, бу санаалар утахтарын таба тутан, эһиэхэ анаан суруллубут дьоѳус үлэни болѳомтолоохтук, сиһилии билсиэххитин, айымньылаах ааѳыы алгыстаах аартыгын ситиһиилээхтик арыйыаххытын баѳарабыт!

**Бастакы түһүмэх. Айымньылаах аабыы — уустук өй-сүрэх үлэтэ
1 орук. Айымньылаах аабыы - киһини иитии, сайыннарыы сүрүнэ**

Россия үөрэхтээһинин биир улахан кыһалбатынан — аабыы култуурата түһүүтэ, дьон-сэргэ аабыыттан тэҥиитэ буолла. Ол олох кэлтэччи биир өттүнэн балысхан сайдыыта, ол эбэтэр телекоммуникационнай, информационнай технология анардастыы күөнтээһинэ, дьон өйө-санаата, үөрэбэ, үлэтэ ураты хайысхаламмытыттан да көстөр. Кырдьык, билинҥи киһи ханнык баһарар информацияны улахан эрэйэ суох, компьютер клавиатуратын табатык туһанан булуон сөп. Ол, биллэн турар, табан, дьаһаллаахтык туһанар буоллахха туох куһаҕаннаах буолуой?

Ол эрэри информационнай технология уонна киһи сыһыаныгар, ордук өйдөрө-санаалара кииллийэ, оннун, отуорун була илик оҕолор улахан охсууну ылааллар. Бу туһунан үөрэх билинҥи ис хоһоонун чинчийээччилэр, учууталлар, иитээччилэр, информационнай технологиянан тус дьарыктанааччылар араас таһымнаах чинчийиилэрэ, суруйуулар туоһулууллар. Санаан, ырытан да көрдөххө, билиини-көрүүнү анардас информация эрэ таһымыгар ылыныы — киһини, киһи уйулбатын, өйүн, иэйиитин сайыннарбат, төттөрүтүн — кэбиннэриэн, туохха барытыгар холус, үрдүнэн, халыан сыһыан олобуруутугар тиэрдиэн сөп. “Мин оҕом интернетти баһылаата, таптаабыт матырыйаалын сир шарын хайа баһарар муннугуттан булар кыахтаах. Билинҥи үөрэх сайынна, урукку биһиги курдук литература бөбөнү хасыһар, ону ырытар, түмэр наадата суох. Быһатын - уонча мүнүүтэнэн ханнык баһарар реферат, дакылаат, курсовой үлэлэр бэлэм буолаллар”, - диэн күөн тутта оҕо туһунан этиини элбээтэ. Оҕо сырата-сылбата барбат,

ордубут бириэмэтигэр таптаабытынан дьарыктаныа, үксүгэр эмиэ ити компьютер экранын иннигэр олоруо, онно лаппаахылаах (эбэтэр атын тэриллээх) уулуссаҕа сүүрэ сылдьан, көрсүбүт дьонун барытын кыдыйыа, очукуо бөбүтүн аахсыа, ситиһии бөбүтүн ситиһиэ! Бу тугуй? Барыта — киһини кэбиннэрэр, киһилии быһыыттан, сиэртэн тэйитэр, олох отуорун алдьатар көстүүлэр.

Онтон киһи-аймах үтүмэн үгүс үйэлэр тухары кэрэхэлээбит мындыра (философията), киһиэхэ өһү буолбакка, тапталы иитийэхтиир, киһи, олох, көңүл туһугар туруулаһар сырдык сыдыаайдаах өркөн өлбөт өй уйата буолбут уус уран айыылар аабыллыбат, үс хос курдуу тимир болгуо сыабынан сөллүбэт гына өрө сөрөнөн хаалылар. Бу омуннаан, ханалытан этии буолбатах, бу, хомойуох иһин, бүтүннү күммүт чахчыта, иэдээнэ. Биһиги, учууталлар, бу балысхан охсууну утары туран охсуһар биир суоллаахпыт. Ол — оҕолорбут, кэнчээрилэрбит барахсаттар кэлэр кэскиллэрин сырдык, чэбдик өттүгэр тардар — **норуот тылынан уус-уран айыылара уонна уус-уран литература.**

Биллэн турар, бу кинигэ учууталга ананарын быһыытынан ити соругу кини иннигэр туруорабыт, ис дьингэр даҕаны, оҕо оскуолаҕа үөрэнэр уон сылын устата үтүө учуутал үгүһү оноруон, дьиэтигэр соччо табыллыбат оҕону да үтүөкэн киһи суолугар үктэннэриэн сөп. Онтон сырдык эйгэлээх дьиэ кэргэн, төрөппүттэр олох араас кэдэргэ, халыан охсууларыгар оҕустарбат дьону иитэн таһаараллар, төрөппүт оруола — төрүт, тирэх. Сырдык эйгэлээх дьиэ кэргэн хайаатар да аабыыны өрө тутар биир сүрүн уратылаах буолар. Төһө да бириэмэтэ суох аатырбыттарын иһин, оҕолорун кытта өрүү, үлэлэрин нөнүө эмиэ алтыспыт, сэхэргэспит, сүбэлэспит буолаллар. Киһини, оҕону иитиигэ анал

чаас, күн-дбыл наадата суох, төрөппүт бэйэтэ сырдык, үлэһит, кинигэни аабар буоллабына — оҕото эмиэ ол тускулаах буолара саарбахтаммат. Үгүс үтүөкэн киһилии сиэрдээх, үлэһит дьон — бары кинигэни, уус-уран литератураны бастыг доҕордорунан, сүбэһиттэринэн ааттыыллар. Тоҕо?

Тоҕо бүгүн Россия ийэ хотун Чөмчөкө өйдөөх дьоно “нечитающая Россия стала невежественной, безнравственной, криминальной”- диэн сүрэхтэринэн хаһытыылларый, тоҕо Россияны аабы эрэ быһыыр кыахтаах диэн түмүгү онгороллоруй? Бу туһунан учуутал ырытан, ыатаран толкуйдуура, кэнчиэрэ ыччаты аабы суолугар киллэрэр тус суоллар тобулунара эрэйиллэр. Бу кинигэ онно тирэх, күүс-көмө эрэ буолуо. Онтон учуутал бэйэтэ эмиэ күннээбинэн олорор, аахпат, сайдыбат буоллабына, бу кинигэ туһата суох, тугу-тугу үлүгүнэйбиттэрий диэн болҕомтоҕо ылыа суоҕа.

И. Бродская 1987 сыллаахха нобелевская бириэмийэбэ харда тылыгар духуобунаһ алларыыта аахпат буолууну кытта быһаччы ситимнээбин, киһи-аймах кинигэттэн тэһиитэ, кинигэни аахпат буолуута — биирдэм киһини эрэ буолбакка бүтүн нацияны, норуоту алдьархайга тиэрдэр содуллаабын бэлиэтээбитэ. Бүтүн норуот олоҕо, историята сатарыйытыгар тиэрдэн сөп түмүктээһинэ сэрэхэдитэр. Төһө да ити XX үйэ 80-с сылларыттан биһиги дойдубутугар, аан дойдуга саамай бастыг аабааччы дьоннообунан аатырар сиргэ, чөмчөкө дьоммут (В.Ф. Асмус, И. Бродская, Разумная, В.А. Левин, Д.И. Лихачев, В.А. Левинов, Т.Д. Полозова о.д.а.), гуманитарнай өй-санаа норуот, киһи сайдыытыгар быһаарар суолталаабын бэлиэтээн, духуобунаһ, култуура, литература суолтатын туһунан туруорса, быһаарса

сатаабыттарын үрдүнэн бүгүн, бу ХХI үйэ сабаланыытыгар биһиги аахпат, суруйбат кэрингнэммит дойдуга олоробут. Ону барытын социальнай-экономическай түһүү, кыһалҕа дьайыытын, переходной кэм көстүүтүн эрэ курдук сыаналыыр табыллыбат. Үөрэхтээһин ис хоһооно, тускулара итиннэ улахан быһаарар суолталаахтар. Аабы култууратын түһүүтэ учууталтан быһаччы улахан тутулуктаах. Аабар дьобуру сайыннарыыга утумнаахтык үлэлэхэр учуутал үөрэппит оҕолоро үтүө киһи буола улааталлар, үөрэби, идэни баһылыыллар.

Биһиги, учууталлар, уус-уран литература киһини киһи онгорор, чуолаан кини духуобунай, сирдээх өрүттэринэн олобу олорор тускутун үөскэтэр күүс буоларын бэркэ билэбит, истэбит, сэргиибит эрэри, оскуолаҕа, уроокка киирдэхпитинэ, тоҕо эрэ ону табан тэрийбэппит, кырачаан дууһатын, уйулҕатын кытта үлэлиирбитин таһыччы умнубут курдук буолабыт.

Сайыннарыылаах система, чуолаан Эльконин-Давыдов теорията үөрэхтээһингэ күүскэ киирдэ, бу методиканан үөрэтэр, үлэлиир учуутал элбээтэ. Компьютер, аудио-видео техниката сайдан, билингни оҕо аабар интэриэһэ биллэр намыһах. Ол иһин бу тиһик сонун сүүрээнин аабы уруогар оҕону интэриэһиргэтэр, болҕомтотун тардар сыалтан киллэрэр учуутал уопута үгүс.

Сайыннарыылаах тиһигинэн үлэлиир учууталларга Кудина Г.Н., Новлянская З.Н. «Литература — эстетическэй цикл предметэ» диэн методическай пособиелара улахан тирэх буоларын туһунан научнай-методическай сурунаалларга элбэхтик суруйаллар. Маннайгы кылаастан сабалаан, салгыы иккис, үһүс, төрдүс кылаастарга туһанар кыахтаахтарын бэлиэтииллэр.

Тиэкис — аабы уруогун матырыйаала, үөрэнээччи уонна

учуутал болџомтолорун уурар сүрүн предметэ. Манна «Ааптар — уус-уран тиэкис — ааџааччы» этиллэр үс өйдөбүл ыкса сибээстээхтик, ситимнээхтик сылдыаллар. Чинчийи предметэ — уус-уран айымныы, айымныы геройа. Суруйааччы уонна ааџааччы биир санааџа киирэн, эстетическэй өттүн көрдөөн булан, уус-уран уобараһы үөскэтэллэр. Ааптар уонна ааџааччы уус-уран уобараһы икки өттүттэн айан тиэкис тиэмэтин, сүрүн санаатын тула диалог таһаараллар. Ааптар уонна ааџааччы үлэтэ — айар үлэ, тоџо диэтэххэ ааптар даџаны, ааџааччы.

Ааџы уруогар уус-уран айымныыны кытта үлэ ньымалара оџо интэриэһин үрдэтэр, толкуйдуур дьөбурун, сатабылын сайыннаарар. Үлэни түмүктээн кылааска иһитиннэрэн ааџы, сыаналыы үөрэтии булгуччулаах өрүт. Түмүгэр оџо ааптар да, ааџааччы да, критик да буола сайдар. Ааптар уонна ааџааччы айар үлэлэрэ таһаарыылаах буоларын туһугар литература теориятын туһунан билиһиннэрии оџону толкуйдуурга үөрэтэр, тылын-өһүн сайыннаарар, бэйэ быраабылатын оноруу оџону интэриэһиргэтэр, угуйар.

«Ааптар» сыалын-соругун арыйар ньыма үчүгэй өрүтэ: хоһоону, остуоруйаны, кэпсээни ааџарга(-ыыга) оџо болџомтотун айымныы ис хоһоонугар, тыллар лексическэй суолталарынан майгы-сигили өттүн ырытан, үчүгэйи-куһаџаны арааран быһаартара үөрэтэр. Ол курдук үөрүүнү, хомойууну, ким сүргэтэ көтөбүллүбүтүн, санаата түспүтүн, геройдуу быһыыламмытын, кыһырбытын-уордайбытын, киһиргээбитин, санаа уларыйыытын тонолуппакка сөпкө этэ үөрэнэр. «Тоџо маннык буолла?» диэн боппуруоска оџолор уруок ахсын бэйэлэрин санааларын, толкуйдарын, айымныыны хайдах ылыналларын аһаџастык этэ

үөрэнэллэр.

«Аабы култуурата» диэн өйдөбүл баарын оҕо маннайгы кылаастан билэ үөрэнэр. Ааҕарыгар дорҕоонго болҕойоро, атынынан солбуйбата, уһатыга, хоһулаһыга ордук болҕомтону уурара ирдэнэр. Бу түгэннэри тутуспат оҕо дыһынээх ааҕааччы буола уһуйуллубата бэлиэтэнэр. Ол иһин оҕо сыһата суох ааҕарга, аахпытын тута ырытан кэпсииргэ бэлэмнэнэр. Итини тэнэ ааҕар тэтимэ түргэтиир, төрдүс кылааһы бүтэрэригэр кудуччу, хоһоонноохтук, өйдөбүллээхтик ааҕар буолара саарбахтаммат.

Бүгүн нуучча оскуолатыгар аабы уруога икки хайысханы тутуһар:

1/ В.Г. Горецкай уонна Л.Ф. Климанова “Литературное чтение”, О.В. Джежелей “Чтение и литература”, О.В. Кубасова “Литературное чтение”, Р.Н. и Е.В. Бунеевтар “Программа по чтению и начальному литературному образованию для 1-4 классов общеобразовательной школы” программаларынан оҕо ааҕар үөрүйэбэ олохсуйар уонна сайдар, уус-уран тиэкиһи ылына үөрэнэр, бэйэ ааҕар бастакы сатабыла ууруллар.

2/ Оттон Г.Н. Кудина и З.Н. Новлянская “Литература как предмет эстетического цикла”, В.А. Левин “Начальное литературное образование” программалара, Л.Е. Стрельцова уонна Н.Д. Тамарченко гуманитарнай кылаастарга уонна оскуолаларга аналлаах “Азбука словесного искусства” программалара үөрэнээччи литератураны дириҥник билиитин кыра кылаастан олохсутары болҕомтоҕо ылаллар.

Ити икки хайысха болҕомтоҕо тутар киин боппуруостара ааҕааччыны иитии буолар. Маннык сыалы-соругу бэйэлэрин программаларыгар О.В. Джежелей, Р.Н. и Е.В. Бунеевтар, Г.Н.

Кудина и З.Н. Новлянская тутуһаллар. Оттон В.А.Левин, Л.Е. Стрельцова уонна Н.Д. Тамарченко программаларыгар литератураны искусство көрүнгүн быһыытынан айымньыны чинчийэр, ырытар үөрүйэби күүскэ туруораллар.

Л.В.Занков сайыннарыылаах үөрэхтээһинин тиһигэр олобуран методист З.И.Романовская тулалыр эйгэни уус-уран айымньы араас көрүнгэр олобуран үөрэтэр санааны этэр. Оттон В.Г. Горецкай уонна Л.Ф. Климанова программаларыгар литературоведческой принцип сүрүннүүр суолтаны ылар.

Литературнай үөрэхтээһин маннайгы сүһүөх оскуолаба булгуччу киирэн турар. Инники этиллибити учуоттаан туран, маннайгы сүһүөх саха оскуолатыгар аабы уруогун ис хоһооно кэнигэхтээх, байыахтаах, үөрэнээччи олобу сөпкө көрүүтэ кыра кылаастарга олохсуйуохтаах.

Өссө да ааба үөрэнэ илик, аабыга уопута суох маннайгы кылаас оҕотугар тиһиктээх литературнай билии олохсутар уустуга өйдөнөр. Манна хайа бабарар предмеккэ курдук бэлэмниир (пропедевтика) түһүмэх киирэрэ оруннаах.

Л.Е. Стрельцова уонна Н.Д. Тамарченко программаларыгар бу түһүмэх ”Слово” диэн ааттанар. Ааптардар бу кэми добуочча ырыталлар. Бу кэмнэ үөрэнээччи уус-уран айымньыны истэр эрэ, фольклор араас көрүнгэ хото киирэр. Түһүмэх сүрүн сыала-соруга — оҕону истээччи оруолуттан уус-уран тиэкискэ сыыйа киллэриигэ көмөлөһүү. Оҕо урут истибит, билэр айымньыта бу кэрдиискэ улахан оруоллаах.

Оттон В.А. Левин программатыгар бу кэм ”Первая ступень начального литературного образования” дэнэр. Оҕолор бэйэ-бэйэлэрин кытта бодоруһуулар, айан оонньуулар - үлэ сүрүн

көрүнгэ. Сүрүн усулубуйанан обо оонньууга, кэпсэтиһиигэ көхтөөхтүк кыттыта аабыллар. Бу түһүмэххэ учуутал болбомтотун обо төһө көхтөөхтүк уруһуйдуурун, мэһийэрин, айарын көрөр, кэпсэтиһэр. В.А.Левин бу түһүмэбин “Что читаем, в то играем” диэн ааттыр. Сүрүн туһанар матырыйаала — эмиэ фольклор араас көрүнгэ, обо ырыата.

О.В. Джежелей ”Первое знакомство” диэн учебнига 7-8 саастаах оҕоҕо бастакы литературоведческэй өйдөбүллэри олохсутарга аналлаах, фольклор кыра көрүнгэ хото туттуллар, араас эрчиллиилэри, соруудахтары толороллор, норуот тылынан уус-уран айымньытын, хоһоонунан тиэкис уратытын билсэллэр.

Г.Н. Кудина уонна З.Н. Новлянская программаларыгар ааптары уонна аабааччыны кытта толору, киэн далааһыннаах кэпсэтии(диалог) ытыллар. Сөптөөх кэпсэтиһии тахсарын туһугар аабааччы икки сүрүн соруугу быһаара үөрэниэхтээх: ааптар харабынан айымньыны таба көрүүхтээх; бэйэтин олобор чугаһатыахтаах.

Инники этиллибиккэ олобурдахха, фольклор кыра кээмэйдээх көрүнгэрэ литературнай үөрэхтээһиннэ бэлэмниир уонна аабарга үөрэтэр табыгастаах матырыйаал. Тиэкис кээмэйэ кыра буолан обо ыарырбаппат, тиэкиһи бүтүннүү аабарга дьулуһар. Ис хоһоонунан үксүн обо билэр, истибит тыллара буолаллар. Маны таһынан оҕоҕо аналлаах хоһооннор хото туттуллаллар. Манна обо ритм, рифма, тыаһы үтүктүү өйдөбүлүн билэллэр.

Түмүктээн эттэххэ, нуучча оскуолатын программаларыгар аабыыга үөрэтии бастакы хардыта уонна литературнай үөрэхтээһиннэ бэлэмнээһин балачча тиһиктэммит.

Оттон “Айымныылаах аабыы” диэн тугуй? В.Ф. Асмус аабыыны сүҥкэн өй үлэтинэн, айар, айымныылаах үлэнэн ааттаан, “Чтение как труд и творчество” диэн диринг далааһыннаах улахан үлэни суруйбута. Үгүстэр өйдөбүллэринэн, уус-уран айымныыны аабыы киһи иллэнг кэмин дьарыга, сынньанарга, бириэмэни ыытарга тобоостоох, үтүөкэн дьарык. Биллэн турар, оннук. Ол эрэри иллэнг кэми табатык туһаныыттан сабалар, биллэр бөлүһүөк В.Ф. Асмус бэлиэтиирин курдук, өй өркөнө тиллэр, иэйии истингэ, дирингэ уһуктар, улуу суруйааччылары кытта тыыннаахтыы алтыһар тугунан да солбуллубат - өй-сүрэх мөккүөрүн өрүкүтэр, уйулба чэбдигириитигэр тиэрдэр үтүө түгэн. Ол гынан баран, аабааччы эрэ барыта ити түгэнгэ тийбэт, суруйааччы эрэ барыта итинник таһымнаах тылынан айыыны ситиспэт. Дьинг тыл искусствота олобу, дьону, быһыыны-майгыны киһи (аабааччы) тыыннаахтыы, айымныы иһигэр киирэн, ааптары кытта тэҥинэн иэйэн-куойан, өйүн-санаатын сынньан ылынар кыабын үөскэтэр.

Айымныылаах аабыыны сайыннарыыга төрүт көрүү быһыытынан манньктары бэлиэтиибит: бастатан туран, аабыыны тэрийиигэ киһи өйүн-санаатын, уйулбатын уһугуннарыы хайысхатынан салайтарыы көдүүстээх, иккиһинэн, оһолор уйулбаларын сүрүннүүр көстүүлэри таба тутуу, оһо ис сүрэбиттэн толкуйдуур, санарар, суруйар, айар эйгэтин үөскэтии ситиһилиэхтээх. Ол эбэтэр төрүт көрүү (гипотеза, концепция) тускута манньк буолуон сөп: аабааччы быһыытынан сайыннарыы аабыыны көбүлүүр айымныылаах аабыы ньымаларын үөрэнээччи тылынан айар кыабын арыһар ньымалары кытта тэҥинэн дьүөрэлээн туһаныынан ситиһилиэн сөп.

Бу төрүт көрүү, биллэн турар, тус оёо уратыларын, айылбаттан бэриллитин көстүүлэрин, ис турук, эмоциональнай сайдыытын уратыларын, туругун болбомтоёо ыллахха, онно тирэбирэн кини тус сайдар суолун умдаардаатахха ситиһиилээх буолуо. Маны барытын уус уран тылынан айыы айылгытын, ньымаларын кытта сатабыллаахтык дьүөрэлээн аабыыны тэрийии эрэйиллэр. Ол эбэтэр уус-уран айымньыны аабыыны уустук өй-сүрэх үлэтин быһыытынан сыаналаан, оёо ааһар дьобурун сайыннарыга айымньылаахтык, тиһиктээхтик сыһыаннаһыы эрэйиллэр. Оёо ааһар дьобура сайдыта, уус-уран айымньыны аабыга тардыстылаах буолуута - кини үөрэх бары биридьимиэттэригэр ситиһиилээхтик дьарыктаныытын төрүтүнэн буолара өйдөнөр.

Айымньылаах аабыга үөрэнээччи (ааһааччы), суруйааччы уонна уус-уран уобарас (айымньы) санаалара (толкуйдара), сүрэх, уйулба хамсааһына, тыла алтыһаллар. Ол эбэтэр айымньылаах аабы - уустук өй-сүрэх алтыһытын тускулуур, суолун-иһин тобулар ньымалары ырытыыны, көдүүстээхтик танган туһаныыны эрэйэр. Уус-уран тиэкси аабыыны, ырытыыны тэрийиигэ, биллэн турар, быһаарар оруолу айымньы айылгытын сүрүннүүр ньымалар ылаллар. Ол ханнык ньымаларый?

Суруйааччы, поэт ис сүрэбиттэн долгуйбут, өйүн сынныбыт проблематыгар, тиэмэтигэр эрэ дьинг тыл искусствотын кэринэр киирэр айымньыны төрөтөр. Айымньыга кини өйүн күүһэ, уйулбатын ис дьингэ, ыарыыта, ырыата төрүт буолар. Ол аата - айымньыны билиһиннэриигэ, аабыга эмиэ оёо уйулбатын, өйүн-толкуйун тиэкис эйгэтигэр, өйүгэр толкуйугар чугаһатыы, киллэрии ситиһилиэхтээх. Оччобуна эрэ үөрэнээччилэр уус-уран

тиэкискэ интэриэстэрэ уһуктар, ааһар, толкуйдаһар санаалара кэлэр. Санаа кэлиитэ, уһуктуута — улахан суолталаах.

Иккис хардыы - айымньы тылыгар-өһүгэр киириитэ, суруйааччы өйүн-толкуйун ырынгалаһыы, тиэкси кытта дыаныардаах үлэ.

Үһүс хардыы - өй-сүрэх үлэтин дирэнгэтиитэ, үөрэнээччини чинчийэр, айар кэриннээх толкуйга, үлэбэ тускулааһын.

Маннайгы кылаас иккис аңарыттан сүрүн болбомто аабыы үөрүйэхтэрин (сатабылларын) олохсутууга ууруллар. Сүһүбү үргүлдү холбоон, бүтүн тылынан *(2-3 сүһүөхтээх тылы)* сөпкө ааһар, тыл суолтатын ис хоһоонунан сирдэтэн өйдүүр кыахтанар. Тиэкис ис хоһоонунан ыйытыга кинигэ тылынан эппиэттэһэр, кэпсэтиигэ толору кыттар кэриннэнэр. Манна, биллэн турар, маннайгы кылаас оҕотун уйулҕатын сүрүн уратытын болбомто киинигэр ылыы эрэйиллэр. Кини “эгоцентрическэй” эйгэтин, олобу тус бэйэтин тулалыыр чугас дыонунан, айылҕанан, кыылынан-сүөлүнэн ылыныыта күүстээбин, ордук иэйиитинэн олохторун, ырытан, ыараннатын, толкуйдаан (логическай, прагматическай толкуй) олобу ылынар, олох кыага ситэ сайда илигин - барыта тиэкси кытта үлэни тэрийи хайысхатын тускулуохтаах. Оччоҕо эрэ оҕо тус бэйэтин ырыттан тулалыыр эйгэни, дыону-сэргэни, быһыыны-майгыны, сыһыаны, дыон ис туругун туһунан толкуйдуурга салаллар кыахтаах, толкуйа аһылыннабына, саната тахсар, кэпсиир, сэхэргэһэр таһымна киирэр, өссө айымньылаах, айар санаата уһуктуон сөп.

Ол эбэтэр Л.Н. Толстой бэйэтэ ааһааччы быһыытынан сайдарыгар, кыра кини тус бэйэтигэр сыһыаран тиэкси ылынарын тоһоболоон бэлиэтээн турардаах: “Я находил в себе все

описываемые страсти и сходство со всеми характерами и с героями, и с злодеями каждого романа, как мнительный человек находит в себе все признаки всех возможных болезней, читая медицинскую книгу”. Онтон Яснай Полянаба бааһынайдар оѳолорун үөрэтэр кэмигэр дидактика биир төрүтүн чопчулаабыта, хас да сыл устата Пушкин айымньыларын үөрэтэ, биллэрэ сатаатым да, оѳолор олох кыайан өйдөөбөттөр, ылымматтар, онтон оѳолор эйгэлэригэр күннэтэ баар ырыаны, остуоруйаны, сэһэни, таабырыннары, өс хоһооннорун үөрэххэ киллэрбитигэр, үөрэнээччилэрэ киһи сөбүүн курдук түргэнник өйдүүр, тылыттан тылыгар түһэрэн кэпсиир, өссө бэйэлэрэ айар, суруйар таһымна тахсыбыттарын туһунан суруйар. Оѳо уйулҕатыгар, өйүгэр-санаатыгар баар, тыыннаах көстүүлэри ойуулуур, хоһуйар уус-уран айымньылары билиһиннэрии — кини ааѳар, уус-ураннык толкуйдуур, сангарар, тылынан айар дьобура сайдарыгар төрүт буоларын улуу суруйааччы, педагог бэлиэтиир.

Айар дьобуру сайыннарыга үлэлэһии. Манна, бастатан туран, ааѳар дьобуру сайыннараар хоһоонноохтук ааѳыы ньымалара киирэллэр. Хоһоонноохтук ааѳыыны хара ааньттан тылынан уобараһы айыы кэрингэр киллэрии көдьүүстээх. Ааптар тылын, тиэкси тыыннаах тыл кэрингэр киллэрии — айар үлэ. Оѳо өйгө онгорон көрөр дьобурун сайыннарыы, оѳоѳо арыян биэрии таабырыннарга, өс хоһоонноругар үчүгэйдик көстөр. Тылынан уонна уруһуйунан ойуулааһын ньмаларын туһаныы суолталаах, өйгө онгорон көрөр дьобуру сайыннараар. Өссө тиэкси сайыннарыы, туох буолбутун эбэтэр буолуон сөбүн айан кэпсээһин, тиэкси ситэрии киирэллэр.

Онон уус-уран литература оѳо ааспыт, билингни кэм өркөн өйүн, изйиитин сырдыгын, олох туллар тутаах өйдөбүллэрин үтүө санааланыы, үлэһит, дыаныардаах, дыону, киһини таптыыр дыоѳуру олоѳурдар, ураты суолталааѳынан кырачаан киһи изйиитин, эмоциональнай туругун иитэр, өрүү үтүөѳэ, кэрэѳэ тардыстыылаах онгорор тугунан да солбуллубат улуу күүстээх.

Биллэн турар, үөрэх сыала уус уран литература, искусство сыалын-соругун хатылаабат, үөрэтии-иитии дыайымала тус оѳо уратытын, кыабын, баѳатын — барытын болѳомтоѳо ылар, ол гынан баран, уус-уран толкуй, олоѳу уобараһынан дыһүйүү ураты ньымаларын болѳомто киинигэр тутуу, онон салайтарыы уус-уран тиэкси ылыныыны сөптөөх, дын уйулѳаны кииллитэр хайысхаѳа киллэрии, ылыныы дириниир, инимтиэ буолар.

Тыл искусствотын уратыта (күүһэ) — олоѳу тэгэлитэн көрдөрүүтүгэр, ол гынан баран киһи (оѳо, ааѳааччы) ойууланар быһыыга-майгыга, көстүүгэ быһаччы ис киэлитинэн, уйулѳатынан сыһыаннарар (рефлексия) күүһэ — онно. Олоѳу, дыон уустук сыһыанын, киһи араас туругун ойуулууругар суруйааччы бэйэтэ баар буолар, кини ити ойуулуур көстүүтүгэр бэйэтин сыһыана, сыаната быһаарар оруолу ылар — ол көрүү, сыана, сыһыан ааѳааччы ылыныытын тускулуур.

Л.Н. Тимофеев “Мы усваиваем знания, которые сообщает нам ученый, к этому и сводится наше впечатление от научной работы. Произведение же искусства вызывает у нас чувство непосредственного волнения, сочувствия героям или негодования, мы относимся к нему, как к чему-то лично затрагивающему нас, к нам относящемуся” диэн бэлиэтээһинэ уус-уран литератураны ааѳы, билиһиннэрии, ырытыыны тэрийии киһи ис туругун,

уйулбатын кытта үлэ буоларын бигэргэтэр.

Ити көрүүгэ тирэбирэн, биһиги уус-уран литератураны киһи умсулбанныах ис туругун, уйулбатын тойугун, ыарыытын, ырыатын, өйүн-сүрэбин мөккүөнүн, сэхэнин быһыытынан көрүүгэ кыттыһабыт. Онон, уус-уран литератураны үөрэтии, бастатан туран, ити умсулбаны, өй-сүрэх мөккүөрүн ырытан ылыныыга, диринг, улабалаах толкуйу арыыйыга туһуланыахтаах. Ол эрэ кэнниттэн, өй-сүрэх аһыллан, санаа сааһыланан, үөрэнээччи (аабааччы) ис киэлитэ сырдаан, суруйааччы харабынан олобу көрүү салаллан бардабына эрэ, уус-уран айымньы айыллыбыт ньымаларын, автор айар маастарыстыбатын, айымньы саха литературатыгар ылар миэстэтин эридьиэстэһии быһыытынан ыытыллара олохтоох.

Онон, **уус-уран айымньыны оҥо тус суолталаахтык (личносно значимое восприятие), эстетическэй кэрингнэринэн ылыныытын** теорията (бу теория уус-уран литератураны киһи бэйэтигэр тус суолталаахтык ылыныыта кини айымньы эстетическэй, духовнай кэрингнэрин ырытан өйдөөтөбүнэ, суруйааччылыы айар, айымньылаах таһымна киирдэбинэ, ойууланар олобу, дьон уустук сыһыанын ырытан көрдөбүнэ, кини курдук иэйии, уйулба хамсааһыныгар оҕустардабына эрэ, ситиһэллэрин бигэргэтэр) аабы уруктарын тэрийиини сүрүннүүр буолуохтаах;

Итинтэн сиэттэрэн **уус-уран литератураны аабы, ырыты — уустук өй-сүрэх үлэтэ** (бу төрүт көрүү уус-уран литератураны үөрэтии психологическай дьайымалга олобуларын тоһоҕолуур, ол эбэтэр айымньыны аабыга киири, аабы, ырыты, түмүктээһин — барыта киһи толкуйдуур, иэйэр, анаарар уустук психологическай дьайыыларын тиһигинэн ситиһиллэрин, учуутал, үөрэнээччи,

суруйааччы, уус-уран уобарастар уустук өй-сүрэх, уйулба алтыһытыгар киирэллэрин туоһулуур) буоларын ылынан, аабы уруктара психологическай ис кииллэрин таба тэрийиигэ тускуланы баһылыахтаах;

Онон, учуутал психологияба билиитин сайыннара, урукка, үлэбэ табыгастаахтык туһанара эрэйиллэр, оччобуна эрэ кини билингги бастакы сүһүөх оскуолаба литература урукун кыайа тутан, чахчы да үөрэнээччилэрин өйдөрүн-сүрэхтэрин, уйулбаларын сырдатар, чэбдигирдэр кыабы ситиһиэн сөп.

Көстөрүн курдук, тыл искусствотын **эстетическэй күүһэ** ураты болбомтобо ылылар, айымны эстетическэй сүрүнэ кини биллэрэр, иитэр, сайыннара кыахтарын - барытын түмэр.

Онон, уус-уран литература үөрэх предметин быһыытынан **сүрүн сыала— оҕону сырдыкка, ырааска, кэскиллээххэ, үйэлээххэ киллэри.** Ол инниттэн оҕо бэрт кыратыттан уус-уран литератураны тус бэйэтигэр суолталаахтык ылынар кыабын олобурдар ньымаларынан үөрэтии эрэйиллэр, сыыа кылаастан кылааска, сүһүөхтэн сүһүөххэ тахсан истэбин аайы айымныны ылынар дьобура дирингээн, эстетическэй таһымна тийиэн, үрдүк култууралаах аабааччы, аһааччы буолан тахсар кэрингэ тийэригэр тускуланыахтаахпыт. Оччобуна эрэ үөрэнээччи диринник ыатаран олобу мындырдыыр, уобарастаан, айан, ырытан толкуйдуур, түмүктэри онорор кыаха тийиэн сөп, ол эбэтэр тус олобун киһилии суолунан тутар, дьонун-сэргэтин олобун кэскиллэһэр кыахтаах киһи буоларыгар уус-уран литература олук охсор кыаба ситиһиллэр.

Бу үлэ биир суол бэлиэ өрүтүнэн ийэ литература күүһүнэн оҕо өй-санаа, ис турук өттүнэн сайдыта — киһи тас эйгэни

ылынар кыабын бары өрүттэрин тэнгинэн, табыгастаахтык дьүөрэлээһини эрэйэр уратытын болбомто киинигэр тутуу буолар. Ол инниттэн “баччаны билэр, оччону сатыыр, ону кыайар буолуохтаах” диэн ирдэбиллэри туруорбакка, үөрэнээччи кылаастан кылааска аабар, ырытар, суруйар, айар, чинчийэр кыахтарын арыйыы, сайыннарыы олуктарынан уратыларын, тиһигин, методическай сүрүнүн сырдатарга холоннубут.

Аабыы ньымаларын, култууратын баһылаабыт киһини иитиигэ дьулуур оҕо бэрт кыра сааһыттан төрүттэннэбинэ эрэ, ситиһиилээх буолар. Тиһиктээх үлэ сыала, соруктара маннайгы кылаастан сабалаан кэскиллээхтик, оҕо өй-санаа, эт-хаан өттүнэн улаатан иһиитигэр дьүөрэлээн, сайдыы “кирилиэһин өрө дабайыы” тускулунан толкуйдаахтык, үөрэтии-иитии бары өрүттэрин сатабыллаахтык ханыылаан таннахха эрэ түмүгэ кэскиллэниэ.

Литературнай сайдыыга, аабыы ньымаларыгар сыстыыга кыра кылаастары бэлэмниир эрэ (пропедевтической) өйдөбүлүнэн салайтарбакка, төрүт уурар (базовой) суолталаах олук буоларынан салайтаран үлэлээһин эрэйиллэр. Бу олук төһө сатабыллаахтык, оҕо өйүн-санаатын салайан, иэйиитин уһугуннаран, уйулбатын хамсатан ытылларыттан салгыы кини төрөөбүт норуотун тыһынын ингэриммит айымньылаах аабааччы, атын норуоттар духуобунай култуураларын эйгэтигэр аһаҕас, киэн, көнүл өйдөөх-санаалаах киһи буолуута кыайтарыан сөп. Уопсайынан да, кыра кылаастар киһи сайдыытыгар туллар тутуу суолталаахтарын ураты болбомтоҕо ылыы, үөрэтии-иитии тускулунпсихологической наука чинчийиилэригэр тирэбирэн, хас биирдии оҕо тус айылгытын билгэлээн, кинини киһилии киһи оноруу суолугар бигэтик киллэрии суолунан ытыллар. Манна уус-уран тыл, литература

хас биирдии оџо айылгытын арийыга, ону сайыннарыга тугунан да солбуллубат эргиччи (универсальной) суолталалааџын болџомтоџо ылыы ирдэнэр.

Бу олукка оџо литературнай сайдыытын тускулааџын кинилэр саастарыгар баџылыыр суолталаах (доминантной) өрүккэ – туохха барытыгар айар, айымныылаах сыџыанџа тардыстыы (Л.С. Выготскай, П.П. Блонскай) кэринин болџомто киинигэр тутан, тыл искусствотыгар, тылынан айыыга, тылынан айыллыбыты искусство атын көрүнгүнэринэн дьүһүйүүгэ, ол нөнүө олоџу, дьону көрө, ырыта үөрэнэллэригэр тускуланар.

2 олук. Оџо уйулџата, ааџы психологията уонна уус-уран сайдыы

Үгүстэр бэлиэтииллэринэн, кыра кылаас оџолоро уус-уран айымныыны дьинг олох көстүүлэринэн, дьингнээх олох сиэринэн ылыналлар, ону методикаџа “наивный реализм” диэн тиэрминэн бэлиэтииллэр. Уус-уран уобарастары дьинг тыыннаах дьонунан, ойууланар быџыыны-майгыны эмиэ дьинг буолбутунан ылыныы баџылыыр. Бу дьикти көстүүнү быџа-бааччы дьинг дьоннор буолбатах, көннөрү суруйааччы толкуйунан онгоһуллубут, дьинг олоххо суох уобарастар эрэ диэн сотон кэбиџии – оџолор айымныыны ылыныыларын эмоциональной күүһүн сотон, айымныыга интэриэџи умулуннаран кэбиџиэн сөп.

Атыттар бу көрүүнү ылымматтар, “наивный реализм” уус-уран тиекси ааџыны, ырытыыны сыџа хайысхалаахтык ыыттыыттан үөскээбит көстүү диэн сыаналыыллар (Т.Д. Полозова, М.Г. Качурин, Г.Н. Кудина, Бородин, З.Н. Новлянская уо. д.а.). Кыра кылаас оџото уус-уран айымныыны ылыныытын анал чинчийиилэр түмүктэрэ туоһулуулларынан, оџо олоџу, тулалыыр

эйгэ дьайыытын иэйиитинэн ылынар уратыта өнгө, тыаска-ууска, интонацияба тутатына уонна чабылхайдык улахан киһи көмөтүнэн уус-уран тиэкис ис хоһоонун иэйии өттүнэн диринник ылынар кыахтаабын, киниэхэ эстетическэй, кэрэ иэйии күүһэ баарын бэлиэтииллэр.

Ол аата, оҕо уус-уран айымньыны ылынытыгар ханнык психическэй дьайымалларга тирэҕирэрин быһаары сорууга турар. Оҕо айылгытыгар уус-уран тылы ылынарыгар тоҕоостоох ханнык психическэй көстүүлэр баалларый? Кыра кылаас оҕото уус-уран тиэкискэ баар уйулба эгэлгэ кылларын оонньоолууннарын барытын хабар, тыл эгэлгэ ис номоҕун барытын кыайан арааран билбэт курдук эрэри, айымньы уопсай эмоциональнай туругун ылынар, онно учуутал сөптөөх көмөнү онордобуна, ырытан толкуйдуур, быһаарсар кыахтаах. Ону баара биһиги судургу тиэкис ис хоһоонун эрэ сэлэргэһиинэн, эбэтэр үчүгэй, куһаҕан киһи, быһыы, майгы диэни быһаарсыынан мунурданабыт. Ол аата биһиги оҕо кыабын ситэ туһаммаппыт, ханна эрэ суол ортотугар туруоран кэбиһэбит. Психологтар суруйалларынан, төттөрүтүн судургу ис хоһоону эридьиэстээһининэн барбакка, оҕолору ордук туох долгуспутун, туохтан үөрбүттэрин, хомойбуттарын, буолбут быһыыны-майгыны хайдах көннөрүүххэ сөбүн, суруйааччы туох санааны этэрин, кини бу айымньыны тоҕо суруйбутун кэпсэтиһии — тиэкси оҕолор холлорунан сөптөөхтүк ырытыыны хааччыйар, ылыныыны диринэтэр кыахтаах. Оҕо ураты күүстээх эмоциональнай, ис турук иэйиитин дьайымала уус-уран тиэкси ылыныыны тускулуур, ол суолунан кэпсэтиини салайыы оҕону сангардар, ааҕарга көбүлүүр, айар таһымна тиэрдэр.

Оскуола иннигэр кыра оҕо эттиктэри, дьону-сэргэни, ойууну,

тулалыыр эйгэни көрөн-истэн, тутан-хабан ылыныыттан тылынан дьайыыны толкуйдаан, бэйэтин кыабынан ырытан, быһааран, тиһиктээх ылынар кыахха киирэр. Онтон кыра кылаастарга ити дьоһур сыыйа сайдар, кэм кэрдии, быһыы-майгы, быһылаан ситимин, туох төрүүттэн дьайыы, быһылаан сабаланырын тугунан түмүктэнэрин быһаарар кыахтанар, ол эбэтэр олобу толкуйунан ырытан ылынар дьоһура сайдар.

Кыра кылаастарга, ордук маннайгы, иккис олуктарга, оҕо тиэкис ис хоһоонун, туох туһунан кэпсэнэрин сүрүннээн өйдөөн хаалыан уонна кэпсиэн сөп. Онтон ханнык эмит кэрчиги ойуччу тутан, эбэтэр биирдиилээн персонаж майгытын-сигилитин көстүүтүн тиһигин арааран кэпсииргэ ыарырбатар. Ол эрэри үһүс, төрдүс кылаастарга тиэкси ырытыыга утумнаах үлэ ыытылыннабына, оҕо ырытар, толкуйдуур, сангарар, суруйар, айар дьоһура сайдар кэскилгэ киирэр, сайдар.

Оскуолаҕа кириэн иннинээҕи саастаах оҕолорго утарытынан өйүк (механическая память) күүстээх буолан, уус-уран айымньы, хоһоон, ырыа ис хоһоонун соччо арааран өйдөөбөтөллөр да, өйдөрүгэр хатаабыт, өйтөн кэпсиир буолаллар. Ол истэр дьоһур, истэн ылынар өйүк баһылыыр (доминантнай) суолталаабыттан тутулуктаах. П.А. Ойуунускай, В.М. Урастыырап о.д.а. саха суруйааччыларын оҕо саастарын биллэр чахчылары ону туоһулууллар. Оҕо бу туругуттан өйдөөн, толкуйдаан, ырытан ылынар дьоһурун сайыннарыыга туһуламмыт ньымаларынан үөрэтиини тэрийии ирдэнэр. Ол эбэтэр билинни методикаҕа баһылыыр дьайыылаах “репродуктивнай” хайысхаттан тэйэн, аччатан, тиэкси ырытан, толкуйдаан, кини тиһигин, ситимин быһааран ылыналларыгар тускулааһын көдүүстээх. Ол гынан

баран, манна кыра кылаас оџото чопчу эттиккэ, кѳстүүгэ, тиэкискэ ойууланар быһыыны-майгыны таһаарыылаахтык ырытар, быһаарсар кыахтаах. Кини тиэкискэ ааптар сыһыанын, кѳрүүтүн быһаарыыга, ол эбэтэр тэгэлитэн, быһаччы кѳстүбэт киһи санаатын ырытыыга ыарырѳатар, ол оннугар ойууланар персонаж толкуйун ис хоһоонун, тугу этэрин толору быһаарсар кыахтаах. Ол аата атын киһи санаатын, тылын ис хоһоонун ырыта, быһаара үѳрэнэр.

А.В. Запорожец суруйарынан, ѳссѳ оскуола иннинээѳи саастаах оџо сыыйа “постепенно научается становиться на позицию героя, мысленно ему содействовать перейти от содействия с героем к сопереживанию с ним”. Онтон *8-9 саастаах оџо аахпытын биирдиилээн уобараска тирэѳирэн сыаналыыр, салгыы бастакы сүһүѳх оскуоланы бүтэрэригэр уобарастары тэннээн, утарыта туруоран ырытар дьѳбурга киирэр.*

Оскуолаѳа үѳрэнии саѳаланыыта, Л.С. Выготскай бэлиэтиирин курдук, оџо сайдыытын биир мѳккүѳн олугун (кризисное состояние) кэминэн сыаналанар. Бу кэмнэ оџо уйулѳатыгар бэлиэ уларыыылар бараллар. Олортон баһылыыр бэлиэнэн, Выготскай түѳрүйэтинэн, оџо ѳйѳ-санаата интеллектуальнай ѳтүтүнэн күүскэ сайдар кыаѳа арыллыыта буолар. Оџо ис туругар, психикатыгар, иэйиитин (үѳрэр, хомойор, астынар, абаланар, бэйэтин араастаан сыаналанар) эйгэтин билиинитэ күүһүрэр, бу кэмнэ ылбыт диринг эмоциональнай дьайыылар киһи олобун устата ингэн, олох араас түгэнигэр тиллэр, киһи олобун тускулаһар уратылаахтар. Онон кыра кылаастарга уус-уран литература киһини сырдатар, чэбдигирдэр күүһүн таба туһанан билиһиннэрии оџо кэнэѳэски олоѳор ураты суолталаах.

Кыра кылаас оѳотун уус-уран сайдыытын төрүтүн аабы уруктара уураллар. Кэлинги кэмнэ диэри чинчийээччи-методистар оѳо литературнай уонна тылынан айар кыабын кыра кылаастарга сайыннарыы боппуруостарыгар үгүстүк мөккүһэллэр. Кыра кылаас оѳотугар суруйааччы, уус-уран айымньы, уус-уран литература көрүнгүн, айыллар ньымаларын, литературнай герой о.д.а өйдөбүллэри инэриини эрдэ диэн быһаараллар, онтон сорохтор оѳо 7,8,9,10 сааһыгар ити билиилэргэ сыстыбатабына, ааѳааччы быһыытынан сайдыта харгыстанарын, орто сүһүөх кылаастарга уус-уран литературнай сайдыытыгар үгүс ыарахаттары көрсөрүн бэлиэтиллэр.

Бу мөккүөр ис дынгэр уус-уран литератураны үөрэх биридьимиэтин быһыытынан үөрэтиигэ араас өрүттээх сыһыаннаһыттан, ол эбэтэр үөрэтии сүрүнүн араастык көрүүнү, быһаарыыны кытта ситимнээх. Сорох чинчийээччилэр литература биридьимиэтин сүрүнүнэн, ол эбэтэр литературнай сайдыы ис хоһоонун айымньыны тыл искусствотын эрэ быһыытынан көрүүнү чорботоллор. Бу хайысханы тутуһар буоллахха, биллэн турар, кыра кылаас оѳотугар уус-уран литература уруога кини сааһынан уратытыгар эппиэттээбэт буолан, ити уустук билиилэри инэриниигэ дьулуур баһыйан, тыл искусствотын киһи уйулҕатыгар, ис киэлитигэр, иэйиитигэр дьайар сүдү кыаѳа болѳомтоѳо ылыллыбакка, оѳо литератураттан тэйиитигэр, интэриэһэ түһүүтүгэр тиэрдэр. Түмүгэр аабы уруктарын – “накаастааһын” киэлитигэр киллэрэр. Ити туругу көтүрүү, кини уйулҕатын уотун “кэхтибэт кэрэкэ тылларынан” уматыы уустугулар, уус-уран тыл умсулѳаннаах, киһи уйулҕатын араас кылларын уһугунналар, ылатар, ытатар кыаѳа сабыллар, кэлин бу кэскиллээх ааны

арыйы уустугулар. Обо уйулбатынан буолбакка, өйүнэн, өссө судургу өйүгэр хатыыр (запоминание) кэринэр тускулаан уус-уран тиэкси билиһиннэри аабы уроуктарын тумналар. Ким, туох туһунан кэпсээбитин, суруйааччы ханнык геройдары ойуулаабытын, “тема”, “уобарас” диэн тугу ааттырбытын токтоолуу, биллэн турар, уус-уран айымньы тыыннаах эйгэтин өлөрөр. Оччобо ханнык суолу тутуһабыт?

Биллэрин курдук, оскуолаба киириэн иннинээби саастаах обо **иэиитинэн** ололор, онтон кыра кылаас үөрэнээччитэ эмиэ сүрүннээн иэиитинэн, ол гынан баран кини толкуйдуур (мышление) кыаба, бэйэтин туһугар дьайыларын, тылын-өһүн, санатын, онгоһуутун сыалын-соругун, суолтатын үксүгэр айылба биэрбит кыабынан (интуитивно, бессознательно) билгэлэнэн онорор. Ол аата Л.С. Выготскай суруйарын курдук, иэиин уонна толкуй ситимэ кэлим. Ол гынан баран, кыра кылаас олотугар иэиин син биир баһылыр суолталаах. Обо туохха барытыгар санаата сыттабына, иэиитэ уһугуннабына, тус бэйэтигэр чугастык ылыннабына, толкуйдуур кыаба мунутуур уһуктар, киһи сөбүөн курдук ситиһилээх дьайыларын, айар, суруйар дьобурун көрдөрүүн сөп.

Онон кыра кылааска аабы уроугар обо уйулбатын, иэиитин уһугуннарыга, тиэкси кини ырыгар киллэриигэ ураты болжомто уурулуохтаах. Иэиин уһуктубут, санаа кэлбит буоллабына, тиэкси аабы, ырытын, тиэксикэ тирэбирэн эгэлгэ ньымаларынан үлэни тэрийии көдүүстээх буолар. Обо уйулбата уһуктубут буоллабына, тыла, саната тахсымтыа, дьайылар толкуйдаах, айар кэриннээх буолаллар, ол аата кини иэиитэ, толкуйа биир кэлим буолуута ситиһиллэр. Маннык үтүө түгэннэ обо сайдыта тускуланар,

этэргэ дылы, бэйэтин холунан айымньылаахтык аабар, суруйар, айар, өссө били уустугунан ааттыыр литературнай билиилэрбитин бэрт кэбэбэстик ылынар кыахха киирэр. Аабы уруога, биһиги толкуйбутунан, маннык суолу тутуһуохтаах: аабыга кириигэ хайаатар да оһолор туруктарын, кылаас эйгэтин айымньы тыыныгар киллэри ситиһилиэхтээх, ол ситиһилиннэбинэ, уус-уран тиэкси аабыга интэриэс күүһүрэр, аабы оһолор көхтөрүн (уйулбаларын туругун) ыспат, кэспэт кэрингнээхтик, айымньылаахтык тэриллэр, айымньыны ырытыга, ол эбэтэр кэпсэтиигэ кириллэр, кэпсэтииттэн айар үлэ (толкуй, дьайы, суруйуу) таһымыгар тахсыы кыайтарар. Бу, биллэн турар, уустук, өй-сүрэх үлэтин иилиир-сабалыыр, тускулуур дьайымал учууталтан үгүс үлэни, айымньылаах толкуйу, психологическай бэлэми эрэйэр. Манан биһиги учуутал хайаатар да психология түөрүйэтин сүүс бырыһыан интэрииммит буолуохтаах диэн уустук соругу туруорбаппыт, үгүс учуутал айылбаттан бэйэтэ мындыр психолог буолар. Психология түөрүйэтиттэн кыра кылаас оһотун үөрэтиигэ, уус-уран литература психологиятыгар уонна искусствоньы ылыныыны сүрүннүүр уйулба көстүүлэрин туһунан билиилэри хасыһыны сэргэ оһо иэйиитин, уйулбатын, толкуйдуур, айар кыабын хайдах тускулуубун диэн өрүү өй-санаа эргимтэтэ онгоһуннабына, учуутал итини кыайар, айымньылаах суол киниэхэ арыллар.

Оһо аабарга үөрэнэрэ уустук дьайымал: аабар кэмигэр мэйиигэ психическэй хамсааһын үөскүүр, кулгаах уонна харах, сангарар аппараат үлэлиллэр. Аабы ис уонна тас сананы кытта сибээстээбэ, искэ да таска да аабы ис санааба толкуйу олохсутара биллэр. Кини чопчу ис хоһоонноох, анал

тутуллаах, үс таһымнаах:

Бастакы таһым — анал матыыптаах, быһаарар сыаллаах. Матыып оҕо ааҕар, кинигэттэн сананы билэр, онно этиллэри өйдүүр, аабыттан астынар баҕатын олохсутар.

Иккис — чинчийэр, былаанныыр таһым, ис сананы сайыннаар. Бу таһым ордук үчүгэйдик оҕо ааҕар тиэкиһин билсэригэр, аатын, бэриллэр тематын сибээстииригэр, ис хоһоонун сабаҕалыырыгар көстөр. Манна үөрэнээччи тиэкси уонна тиэкис чаастарын көрөн, быһа холуйан, саба быраҕан айымньы ис хоһоонун сабаҕалыыр. Бу ньыма айымньыны ылыннарар туһалаах көрүнгүнэн аабыллар.

Үһүс — толорор таһым. Айымньыны ааҕарыгар ис хоһоонун ырытар, тиэксинэн үлэлиир, холбуур-араарар, сибээстиир, бэйэ сыһыанын биллэрэр, айымньы сүрүн санаатын ырытар, быһаарар. Манна сүрүн түмүк оҕо тиэкси өйдөөһүнүгэр көстөр.

Оҕо уопсай сайдыытын утумнаахтык сайыннаран иһэргэ анаан, психологтар Л.Н. Занков, П.Я. Гальперин уонна Д.Б. Эльконин онорбут ирдэбиллэрин тутуһар тоҕоостоох. Кинилэр этиилэринэн:

а) үөрэх уопсай сайдыыны бөбөргөтөр үлэтэ ыытыллыахтаах: өйү сайыннарыы, дьулууру бөбөргөтүү, санааны күүһүрдүү;

б) үөрэх матырыйаалын оҕо өйүн уонна сайдыытын кыабынан уустугурдуу, үөрэтэр-иитэр үлэ ситиһиилээх буоларыгар тириэрдии;

в) үөрэтии оҕо интэриэһин, баҕатын хоту сайдар буоллабына, ордук дирин, чинг уонна көдүүстээх буолар;

д) оҕобилиитэ уонна тылга дьобура түөрүйэни толкуйдаахтык

ылыныытыттан тутулуктаах, өйүн үлэтэ күүһүрдэбинэ, оёо сайдыыта тэтимнэнэр.

Бу ирдэбиллэринэн салайтаран оёоуолаба туттуллар ньымалары таба туһаннахха, оёо: өйөбулугас, имигэс буолар; толкуйдуур, тэнниир, холуур, өйгө тутар дьобура сайдар; үөрэххэ, билиигэ бабата күүһүрэр.

Л.С. Выготскай толкуй тылга киириитэ, эбэтэр этиинэн таска тахсыыта сайдыы көстүүтэ диир. Ол гынан баран, “Мысль не выражается в слове, но совершается в слове” — диэн этиитигэр эһиги болжомтобутун тардан, аабыы методикатын биир төрүт көрүүтүн быһаарсыахха сөп. Кини “Смысловая сторона речи развивается от целого к части, от предложения к слову, а внешняя сторона речи идет от части к целому, от слова к предложению” диэн суруйар. Ол аата - суруйааччы айымньытынан этэр сүрүн санаатын, иэйэр күүһүн эгэлгэ тылы сатабыллаахтык танан биэрэр, ол тыллар ураты санааларын, уйулҕаны хамсатар күүстэрин ылынааччы биирдиилээн тылтан тирэбирэн сүрүнүн ситиһэр. Аабааччы эйгэтигэр киэнник биллэр, кинигэни араас өттүттэн чинчийбит, үөрэппит учуонай-библиофил, аабыы психолога Н.И.Рубакин аабыы киһиэхэ дьайар күүһүн тоһоҕолоон “чтение есть создание собственных мыслей при помощи мыслей других людей” диэн суруйар.

Судургутук өйдөөтөххө - уус уран тыл күүһүнэн суруйааччы дьон сыһыанын, олоххо буолар быһыыны-майгыны бэйэтин толкуйунан, уйулҕатын кыабынан, саныыр санаатынан, иэйиитинэн ойуулуур, ону аабааччы тилиннэрэр, бэйэтин өйүн-санаатын, уйулҕатын кыабынан ылынар. Бу тирэх санаа — айымньыны ылыныы тускута, айымньыны аабыы, ылыныы дирин

дбайымаллаах киһи уйулбатын, өйүн-сүрэбин уустук үлэтэ буолар диэн санааны бигэргэтэр.

Кыра кылаас оҕото, ордук маннайгы, иккис кылаастарга, сүннүүнэн тус бэйэтин иэйиитинэн олобу ылыныта үөрэххэ, дьонго сыһыаныгар быһаарар (доминантнай) суолталаах. Бу этиини быһа-бааччы ылынар табыллыбат. Маннайгы да кылааска тиһиктээн (логически), быһыы-майгы төрүүтүн, биричиинэтин уонна түмүгүн ырытан быһаарар кыахтаах,онно тускулаахтык өйдөрүн үлэтэ сайдыбыт, эбэтэр төрдүс да кылааска тус бэйэтин иэйиитинэн эрэ олобу сыаналыыр туруктан тахса илик оҕолор баар буолуохтарын сөп. Бу көстүүлэр үөрэтиигэ мэхэй буолбаттар, билэр, сыаналыыр, ону сөпкө туһанар буоллаха, үөрэтии-иитии көдүүстээх, айымньылаах, таһаарыылаах буолуутун кэрэхэлиир кыахтаахтар.

Онон, түмүктээн эттэххэ манньк сүрүн психологическай көстүүлэргэ учуутал болжомтотун уурара, үөрэтии-иитии дбайыытын сөптөөхтүк хайысхалыыра эрэйиллэр:

Үөһэ бэлиэтэммит көрүүгэ тирэбирэн, кыра кылаас оҕотун психологическай уратыларыгар тускулаах үөрэх кинигэтин, үөрэтии методикатын чинчийэн оноруу ситиһиллиэхтээх. Ол эбэтэр үөрэх кинигэтэ уонна методика биир баайыылаахтык, оҕо эйгэтин иһинэн, онно олобуран кини уйулбатын (иэйиитин), толкуйдуур, анаарар, ырытар, айар кыахтарын сайыннарыы суолунан мындырдаан оноһулуохтаахтара өйдөнөр. Үөрэх кинигэтин методическай кэлимэ уонна бу методика сүрүнэ — онно тускулаахтар.

**Иккис түһүмэх. Уус-уран литератураны кыра кылаастарга
билиһиннэриини сүрүннүүр ньымалар**

1 орук. Уус-уран тиэкис эйгэтигэр киллэриин ньымалара

Уус-уран тиэкси аабыыга кириэх иннинэ кырачааннары айымньы эйгэтигэр киллэрэр сорук турар. Ис дынгэр киирдэххэ, олох, киһи туһунан билиигэ, киһи уйулбатын кылларын ырытыыга оҕо тардыстар. Кини олоҕу сүрүннээн иэйиитинэн сэргиир, ылынар кэмигэр уус-уран тиэкис айымньы эйгэтигэр киллэриигэ манньк ньымалары туһаныы көдүүстээк курдук.

Өйгө-санааҕа, сүрэххэ баары уһугуннарыы. Бу оҕо өйүн, уйулбатын ис сүүрээnnэрин кытта үлэ. Тиэкис сүрүн санаатын, ис хоһоонун оҕо эйгэтигэр, сүрүннээн кини уйулбатын, иэйиитин киэлитигэр киллэрэр сорук турар. Ол инниттэн, бастатан туран, учуутал тиэкистэн оҕолору туох ордук интэриэһиргэтиэн, болҕомтолорун тардыан сөбүн, эбэтэр айымньы иэйии ханнык утахтарын уһугуннарарга туһуламмытын быһаарара, ону кэпсэтии киинигэр тутар ньымалары толкуйдуура эрэйиллэр. **Тиэкиһи кытта үлэ оҕоҕо** айымньыны билиһиннэрэр, айымньыны аабыах иннинэ тэрийии оҕо интэриэһин тардар.

Холобур:

- тиэкис аатынан ис хоһоонун сабаҕалыыллар;
- тиэкис аатын бэриллэр ойууну кытта ситимнииллэр, тэннииллэр, туох туһунан буолуобун сабаҕалыыллар;
- тыллар суолталарын быһаараллар, быһаарсаллар, тылга болҕомтолоох буоларга үөрэнэллэр.

Бэсиэдэ кэмигэр оҕо бэйэтэ билбэтинэн ааптары кытта кэпсэтиигэ киирэр, санаа атастаһар. Бу ньыманан оҕо өйүгэр,

сүрэбэр баар санаалары, иэйиилэри уһугуннаран айымньыга чугаһатыллар. Санаа уһугуннабына, айымньыны аабыыга сөптөөх эйгэ үөскүүр.

Күлүүс тыл ньымата. Уйулба үөрэбин чинчийээччилэр суруйалларынан, олоххо кэтээн көрдөххө да, бэлиэтик этиллибит тыл хайаатар да ханнык бабарар киһиэхэ туох эмит санааны, өйдөбүлү, иэйиини үөскэтэр. Онтон эн санарар тылгын кэтэһэн олорор кырачааннарга, биллэн турар, ол ордук тийимтиэ буолар. Кыра оҕолор уйулбаларын уратыларын билии, кинилэргэ иэйиинэн салайтарыы, иэйиинэн олоруу сүрүннүүрүн, олохторугар баһылыыр (доминантнай) интэриэстэрин болбомтоҕо ылыы эрэйиллэр. Бу бэлиэтэммит сүрүннэри учуутал мындырдаан, тиэкискэ интэриэһи көбүтүөн, үөрэнээччилэрин айымньы эйгэтигэр, мөккүөрүгэр киллэриэн сөп. Бу ньыма оҕо сааһыттан улахан тутулуга суох. Ис хоһооно - айымньы сүрүнүн оҕолор уйулбаларын, өйдөрүн-санааларын баһылыыр сүрүннэри кытта ситимниир, олох туһунан кэпсэтиигэ, толкуйга киллэрэр ураты кыахтаах ньыма.

Ханнык бабарар оҕолор саастарыгар сөптөөх, олох туллар тутуах өйдөбүллэрин кэрэһэлиир, киһи ис номоҕун, уйулбатын мындырдыыр, дьон сыһыанын ырытар айымньыттан кырачааннары долгутар, иэйиилэрин уһугуннаран, кэпсэтиигэ киллэрэр “күлүүс” буолар тылы, тыллары булуохха сөп. Оҕо өйүн үлэлэтэр, сүрэбин өрүкүтэр аабыллыахтаах айымньыга кэпсэтиигэ киллэрэр темабар чопчу тиэрдэр кыахтаах тылы таба тайаннаххына, айымньы аана аһыллар.

Күлүүс тылы эйгэбэ киллэрэн сөпкө туһаннахха, үөрэнээччилэр өйдөрө-санаалара уһуктар, кэпсэтиигэ улгумнук

кытталар. Холобура, «абааһыттан куттаныы» (Н.Д. Неустроев “Куттаммыт”) диэн тыл ситимин туһаннахха, оҥолор бэйэлэрэ тугу истибиттэрин, билбиттэрин-көрбүттэрин кэпсииллэр, харахтара уоттанар, төһө да тиэрэ да соҕус өртүттэн (холобура, абааһыттан куттаныы) кэпсэтиигэ киирдэллэр саба санарар табыллыбат, суолу тобуларга, хайысхалыырга дьулуһар ордук. Сүнньэ — айымньыга киллэри, толкуйдатыы, сүүрэ сылдыар кутталлаах абааһы өйдөбүлүн сотуу, киһи айылҕаҕа харыстаахтык, толкуйдаахтык сыһыаннаһара, кини киһи быһыытынан санаата, майгыта бигэ, өйө тобуллаҕас буолуугугар тускулааһын.

Сонурҕатыы. Бу ньыма оҥо өйүн-санаатын иитин тас өртүгэр сылдыар көстүүнэн, быһыынан-майгынан соһуччу киһи уйулҕатыгар сонун иэйиини үһүгуннарынан ситиһиллэр. Сонурҕааһын, иэйии үһүктүүта, биллэн турар, киһиэхэ бэйэтигэр сыһыаран, туһаайан толкуйдатар эйгэни үөскэттэххэ саҕаланар.

Холобур, Суорун Омоллоон “Харанҕа тыкпыт сырдык” айымньытын аабыыга киириигэ оҥолору маннык санааҕа киллэрэн сонурҕатыахха сөп: “Оҥолоор, кумааҕы, харандаас суох кэмэ баар буола сылдыбыта буолуо дуо? Онно биир оҥо наһаа үөрэниэн, ааҕар, суруйар буолуон баҕаран, тугунан эрэ суруйар суолу тобулбут. *Тугунан буолуой?*”. Манна оҥолор наһаа сөбөллөр, ол хайдах харандаас, уруучука, кумааҕы суох буолуой? Баар буоллаҕа дии, ханна эрэ ырыых-ыраах үөрэх суох сиригэр, муора арыытыгар энгин олороллоро буолуо диэн сабаҕалыыллар. Онтон тугунан суруйуохха сөбүн быһааралларыгар, хаарга, кумахха маһынан, сиргэ таас үлтүркэйдэнэн диэн быһаараллар. Бу кэпсэтии айымньы эйгэтин үөскэтэр, сүрүнэ — хайдах суруйуохха сөбүй, тугунан, буукубаны хантан билиэххэ сөбүй? — диэн курдук сөхтөрөр,

дьиктиргэтэр, толкуйдатар эйгэ үөскүүр. Онтон ситимнээн сыһаа айымньыны аабыга киириэххэ сөп.

Өйгө онгрон көрүү. Ожо өйгө онгрон көрөр дьобура мунура суох. Айар үлэ сүдү кистэлэнгэ өйгө онгрон көрүүгэ сытар. Өйгө онгрон көрөр дьобурдара сайдыбыт дьон толкуйдааһыннарын таһыма эмиэ хорутуулаах, энсилгэннээх буолар. Быһыы-майгы тиһилигин, ситимин, туох суоллаах-иистээх, кэнэбэскилээх буолуобун үксүгэр кинилэр мындырдаабыт буолаллар. Бу ньыманы туһаныы - айымньы ис сүүрээнигэр тийиигэ быһаччы суол үктүүр, ожо, суруйааччы, айааччы өйүн-толкуйун, уйулбатын, иэиитин хамсааһыныгар киирэр, суруйааччылыы көрөр, сыһаннаһар, айар кыахха тийиэн сөп.

Өйгө онгрон көрөр дьобуру ожо күннээби олобун кытта ситимниир көдүүстээх. Олорор дьийэтин, үөрэнэр оскуолатын иһэ толору мал-сал. Хас биирдии мал, предмет бэйэтин туһунан сүдү элбэби сэхэргин сөп. Тула өттүн көрүнэн, тус бэйэтин туһунан сэхэргиир предмет баар буолаарай? Баһар ол олбуорга үүнэн турар тиит мас да буолуо эбэтэр остуол лаампата? Ити курдук сюжет көрдөөн сабалыахха сөп. Оболор улаханлык үлүһүйэллэр. Остуол, олоппос, кылааска ыйанар дуоска — бу предметтэр оболор күн аайы көрөр-билэр эрэри, кинилэри олох сангалыы ураты харахтарынан көрөллөрүгэр кыах биэрэр сорудах биир көрүнгэ. Оболор талбыт предметтэрэ биирин иһин сюжеттарынан майгыннаспат буолаллар.

Күн аайы көрөрүттэн биирин талан ылан, ханна төрөөбүтүн-үөскээбитин (онһуллубутун), хайдах дьийэбэ баар буолтун, хайдах олобу олоббутун, туох быһылааннарга тиксибитин, онтон салгыы хайдах буолбутун эбэтэр хайдах

олоруон бабарарын туһунан суруттарыахха сөп.

Өйгө айан көрөр дьобуру сайыннаар үлэни олоххо буолар араас быһылааны, майгыны-сигилини кытта сибээстиир табыгастаах. Оччоҕо оҕо былаанныыр, туохха барытыгар болҕомтолоохтук сыһаннаһар, тулалыыр эйгэтин кэтээн, тугу истибитин толкуйдаан, ырытан көрөр, өйүн-санаатын эрчийэр, бэйэтигэр түмүк онгостор. Холобур, «Эн дьиэбэр киирэн, эйигин ыххайан, куттаан туран, бүтэһик харчыгын биэрэргэ күһэйиигэ, эбиитин кинини кырбыыр санааларын этиилэригэр эн хайдах буолуон, тугу гыныан этэй?» - диэн ыйытыга оҕолор араас санааны, быһыыны-майгыны кэпсииллэр. Сорох маннай утаа олус хорсуннуйар, сорох куттанан, хайдах, туох буолуохпун билиэм суох этэ диэн аһаастык этэр. Барыта сөп, мүччүргэннээх түгэннэ тута киһи сөптөөх быһаарыныыны, хардыыны онгороро уустук. Ол быһаарыныыны онгороллорун биһиги ситиһэ да сатаабаппыт, сүрүн сорукпут - аабаары, ырытаары бэлэмнэнэр уус-уран айымньыбытыгар (Эрилик Эристиин «Кумалаанга барыы») үөрэнээччилэрбитин чугаһатар эйгэни үөскэтии.

Кыра оҕо сааһын уратытынан айылба уларыыйытын чопчулаан болҕойботор даһаны, көрөр, сөбөр-махтайар, астынар көстүүтэ. Моисей Ефимов «Күһүн кутаата» холобуругар көрдөххө:

- Ким аатыттан суруллубутуй? Ааптар тоҕо итинник суруйбута буолуой, туох дии саныгыный?

- Хоһоону төһө сөбүлээтин?

- Ордук ханнык чааһын (строфатын) сөбүлээтин?

- Поэт тугу туохха холууруй?

- Хоһоонно туох уруһуйу оноруон этэй?

- Күһүнү ойуулуугар поэт тоҕо “өрт уотунуу”, “кутаа”,

«кыымынан», «чүмэчи» диэн тыллары туттубута буолуой? Атыннык этиэххэ сөп дуо? Тоҕо?

- Өссө ханнык ойуулуур-дьүһүннүүр тыллар, тэнгэбиллэр баалларый?

Онон, хайа баҕарар киһи психикатынан айан онгоруон көрөр (фантазия) дьикти дьобурдаах. Өскө оҕо өйдүүр-толкуйдуур дьобур көмөтүнэн олоххо билэрин, көрөрүн, ол сибээһин быһаарар эбит буоллабына, айан онгорор дьобура хаһан да буолбатабы уонна буолбаты саныырын, онгоруон көрөрүн үөскэтэр. Оҕо төһөнөн элбэҕи истэр, ааҕар, билэр да, соччонон кини фантазията кэнгээн иһэр.

Түмүктээн эттэххэ, кыра кылаас оҕото уйан дууһалаах, улахан киһи көрбөтүн таба көрөр дьобурдаах буолар. Ону бириэмэтигэр таба тайанар, сөптөөх тиэмэ биэрэр, оҕо айар дьобурун сайыннараарга көмөлөөх.

Уруһуйу, суругунан үлэни туһаныы. Кыра кылаас оҕотун айымньы эйгэтигэр, туругар киллэриигэ уруһуйу, суругунан үлэни эмиэ туһаныы тобоостоох. Уус-уран айымньы эйгэтигэр өйү-санааны туһулуур кыахтаах теманы чопчулаан, уроок саҕаланыытыгар эбэтэр дьиэбэ маннайгы, иккис кылааска уруһуй, онтон үһүс, төрдүс кылаастарга уруһуйу сэргэ кыра кэрингнээх суругунан үлэни толорон кэлэллэригэр сорудахтыахха сөп. Биллэрин курдук оҕо бу сааһыгар уруһуйдуурун сөбүлүүр. Л.С. Выготскай уруһуйу сурук кэрингнээх үлэнэн сыаналыыр. Кыра, санаатын сааһылаан суруйар дьобурга сыста илик оҕо уруһуйун сурук сангатын сайыннарыы төрүтүн курдук көрүөххэ сөп диэн сыаналыыр. Кини оҕо уруһуйугар улахан болҕомтону ууруу, дидактическай өттүнэн табан туһаныы кырачаан киһи

сайдытыгар ураты суолталаабын бэлиэтиирэ. Ордук сюжеттаах, ис хоһоонноох уруһуйу онгороругар оҕо ис сангата (внутренняя речь) бэйэтин санаатын тиһэн суруйууга холоонноох дьайымал буоларын, уруһуйуттан кини психологической уратытын, олобун эйгэтин, уопсай сайдыытын туһунан элбэҕи ырытан билиэххэ сөп диэн суруйар. Итинтэн сиэттэрэн, уруһуйу биһиги айымньылаах аабыы дидактикатын биир көдүүстээх ньыматын быһыытынан сыаналаан, ордук оҕо тиһиктээн суруйар дьобурга сыста илигинэ, маннайгы, иккис кылаастарга хото туһанарга сүбэлиибит. Маннайгы, иккис кылаастарга уруһуйга, онтон үһүс, төрдүс кылаастарга суруйууга сорудахха теманы быһаччы уус-уран айымньыга тускулаабакка, оҕо бэйэтин санаатын, билбитин-көрбүтүн уһугуннаран, уроукка өйүн сынньан туох эмит тус санаалаах кэлэригэр дьулуһулар. Ол инниттэн тема оҕо сүрдээх чугас, күннээҕи олобор сыһыаннаах, суолталаах буолара наада. Кэтээн көрдөххө, оҕолор манньк үлэбэ улгумнук кытталлар, туох баар ис санааларын, тугу билбиттэрин-көрбүттэрин суруйбут, уруһуйдаабыт буолаллар. Манньк үлэлэргэ албастарга улахан болжомтону уурар, эридьиэстэһэр табыллыбат. Биһиги сыалбыт - оҕо өйүн-иэйиитин аабыллыахтаах айымньыга чугаһатыы.

Айымньы иитигэр, эйгэтигэр киллэриигэ, холобура, манньк темалары биэриэххэ син: «Дьиннээх добор диэн кимий?» («Тураахтаах Күүдээх» Күн Дьырибинэ), «Мин доборум (таптыыр кыылым)» («Туу-хаах» В.Е.Васильев), «Сэрии уонна мин чугас дьонум» (Т.Е.Сметанин, И.Д. Винокуров айымньыларыгар) манньк хабааннаах үлэлэри үөрэнээччилэр толорон кэллэхтэринэ, өйдөрө-санаалара, толкуйдара темаҕа туһуланан турукка киирии түргэтиир.

Историческай быһаарыылары ордук кэм үөскэппит, тыын укпут айымньыларын аабыах иннинэ биэрэр тобоостоох. Манна ордук үһүс, төрдүс кылаастарга гражданскай уонна Аҕа дойду сэриитэ диэн өйдөбүллэри билиһиннэри киирэр. Кэм-кэрдии историческай дьүһүнүн биэри араас өртүттэн сырдатыллара, мындырдаан, ыараннатан «киһи туһа» диэн өйдөбүлгэ кииннээн ырытыллара ордук толкуйдаах, кэскиллээх санааларга тиэрдиэн сөп.

Олох-дьаһах быһаарыылары оноруу айымньыга киллэриигэ тобоостоох түгэннэ туһаныллара наада. Ол гынан баран, биирдэм олох-дьаһах быһаарыытынан айымньы ис киэлитигэр киллэрбэккин, атын ньымалары кытта дьүөрэлээн туһаныы көдүүстээх. Холобур, алгыһы аабыах иннинэ («Ийэ алгыһа», «Аҕа алгыһа», «Эбээ алгыһа», «Эһээ алгыһа»), сиэр-туом бу көрүнгүн туһаныы үгэстэрин билиһиннэри, киһи өйүгэр-санаатыгар, уйулбатыгар сүдү дьайар, майгыны-сигилини, толкуйу уларытар кыахтаабын холобурдарынан бигэргэтии эрэ - оҕону уһугуннаран, алгыс ис номоҕор киллэрэр кыабы биэриэ.

Искусство атын көрүнгүнэрин туһаныы. Поэттар айар үлэлэригэр кириигэ кинилэр хоһоонноругар айыллыбыт биллэр ырыаны холбоон уруогу саҥалааһын - сөптөөх эйгэ үөскүүрүгэр көмөлөһөр. Музыка киһи уйулбатыгар ураты дьайар күүстээбэ биллэр. Ону таба тайаныахха эрэ наада.

Уруһуй киһи көрөн ылынар кыабын нөнгүө дьайыыта эмиэ күүстээх. Үөрэнээччилэри уус-уран айымньы эйгэтигэр киллэрэр атын ньымалары сэргэ, ордук тылынан дьайыыга сыһыаран, айымньыга дьүөрэ ис номохтоох уруһуйу көрдөрүү оҕо уйулбатын

хамсатар кыаба күүһүрэр. Анардас истэн ылынары таһынан, өссө көрөн олоруу - туругу уларытыыга быһаччы тиэрдсэн сөп.

Олонхобо обо өйүн-санаатын иитин чугаһатар сыаллаах үлэбэ, кыаллара эбитэ буоллар (арай, оскуолаба аналлаах репродукциялар альбомнара табыстын) Т.Е.Степанов «Үс дойду» үлэтин көрдөрө-көрдөрө ону ойуулаан олонхону ааһан дылыгырат. Айыы дьоно, оболорбут барахсаттар истэн, көрөн олорон харахтара, кулгаахтара аһыллан кэлиэ этилэр буоллаба.

2 орук. Айымньыны аабыы ньымалара

Айымньыны аабыыга, ылыныыга киириитин түһүмэх, турукка киллэриитин көдүүстээхтик онгоһулуннабына, обо үлэлиир, толкуйдаһар бабата күөдүйэр. Үтүө түгэни төлө туппакка, айымньыны аабыыга киириитин ирдэнэр. Аһыллыбыт аанынан киириитин бастакы хардыыларын, биллэн турар, учуутал иилиир-сабалыыр. Үөскээбит иэйиитин, уйулба хамсааһынын хоту тутан, айымньы киириитин, эбэтэр оболору өссө умсугутуон, сөхтөрүүн сөптөөх түгэни, кэрчиги булан учуутал бэйэтэ уус-ураннык ааһара суолталаах.

Учуутал хайаатар да уус-ураннык, хомоһойдук ааһар дьобуруу сайыннараарга үлэлэһэрэ, аабыынан дьон өйүн-санаатын түмэр, хамсатар кыабы баһылыыра эрэйиллэр. М.А. Рыбникова суруйарын курдук, литература учууталын сүрүн дьайар ньымата — тыл, кини күүһүн таба биэриитин.

Тыл дьайар күүһүн таба туһанан суруйааччы айар, ол күүһү учуутал оболоругар тиэрдэр сорукутаах. Айымньыны билсиһиини аабыы көрүүнүн, ньымаларын судургу быһаарыынан мунурдаабакка, кинилэр ис сүүрээниин (психологическай

өрүттэрин) ырытыынан хайысхалаан көрүүбүг. Уус-уран айымньыны маннайгы, билиһиннэрэр аабыыга учуутал уонна үөрэнээччилэр аабыыларын табыгастаахтык танган туһаныы эрэйиллэр. Биллэн турар, кыра кылаастарга учуутал аабыыта баһыйар миэстэни ылыахтаах.

Аабыы ньымата, истэр дьобуру сайыннарыы, «кулгаах аһыллыыта». Аабар кэмгэ мэйиигэ өй-санаа хамсыыр, кулгаах, харах уонна сангарар аппараат үлэлиир. Аабыы ис уонна *тассананы* кытта сибээстээх буолан, толкуйу олохсутара биллэр.

Обо кыра эрдэбинэ истэр дьобурун сайыннарыыга улахан киһи остуоруйаны, кэпсээни элбэхтик ааҕан иһитиннэриитэ, кэпсэтиһиитэ, бэсиэдэлэһэрэ, остуоруйалыыра сүрүннүүр суолталаах. В.Г.Белинскэй этэн турар: “Пусть ухо их приучается к гармонии русского слова, сердца переполняются чувствами изящного; пусть и поэзия действует на них, как и музыка, - прямо через сердце, мимо головы, для которой еще настанет время ...” (*Белинский В.Г. Полн. собр. соч.: В 13 т. - М., 1954. - Т. 4. - С. 69*).

Учуутал тыла-өһө, уус-ураннык аабар, кэпсиир дьобура кыра кылаастарга, ордук маннайгы кылааска аабыыга көбүлүүр сүрүн ньыманан буолар. Обо уус-уран тылы истэ, сэргии үөрэннэбинэ, уран тылга кулгааба арыллар, ол эбэтэр истэр дьобура сайдар. Манна учуутал остуоруйаны остуоруйалаан, кэпсээни сэхэргээн, хоһоону үксүгэр өйүттэн хоһоонноохтук ааҕан кэрэхсэбилгэ киллэрэр кыаба быһаарар оруоллаах. Уус-уран тыл уйулбатын киһи өйүн-сүрэбин хамсатар күүһүн ообо тиэрдии кини аабыыга тардыстыытын олобурдар күүстээх. Онон, уроукка учуутал элбэхтик ааҕара, сэхэргэһэрэ наада. Тыл уйулбатын обо истэ,

сэргэбэли и үөрэнэрэ быһаарар кини аабааччы быһыытынан сайдыытыгар, кулгааба арылларыгар улахан оруоллаах.

Кыра кылаастарга учуутал хоһоонноохтук аабыта баһылыр суолталаабын бары өйдүүбүт. Аабынан оҕо кулгаабын арыйы ситиһилиннэбинэ, аабыга умсулбан уһуктар. М.А. Рыбникова бэлиэтээн суруйбутун курдук «... в нашем деле главное не глаз, а ухо, ибо писатель воздействует словом. Первая наглядность - это выразительное слово». Кини маннай истэр. Истэр дьобура сайыннабына эрэ кини уус-уран тылга аһыллыан, айымньыга тардыстыан, аабар дьобура сайдыан сөп. Истэр дьобуру сайыннарбакка, кулгаабы аспакка эрэ, уус-уран айымньыны аабар, ылынар дьобурдарын сайыннараарга турунуу силиһэ суох сибэккини үүннэрэ сатаабыкка холоонноох. Эпическэй кэмгэ истэр дьобур мунутуурдук сайдыбыт буолан, норуот тылынан уус-уран айымньыта сайдыбыта. Тыас, тыл дорҕооннорун күүһүн, тылтан тыл тыллан, санаа сарбынныахтанан тахсан иһиитин утумун, утабын, тиһилигин истии сайдыыта - кулгаах аһыллыыта харах аһыллыытыгар, истибити - тыаһы уус-уран дьүһүннээн көрүүгэ тиэрдэр. Истибити дьүһүннээн көрүү өй үлэтин, толкуйдуур, тойоннуур кыабы уһугуннаран олохтоохтук, бэйэ истибитин-көрбүтүн туһунан ырыгалыырга, кэпсииргэ, санаа атастаһарга көбүлүүр. Ол иһин үлэ маннык сабаланаан бардабына, сангарбат оҕо сангарар, аахпат да оҕо ааба сатыыр кыаба үөскүүр. Учуутал оҕолор истэр дьобурдарын, кулгаахтарын аһар сыаллаах уруогу быһа аабыан сөп. Биллэн турар, оҕо истэр-көрөр кыабын уһугуннаран, сайыннараарга учуутал кэккэ ньымалары дьүөрэлиирэ өйдөнөр.

Онон, уроокка учуутал аабыта - баһылыр ньыма.

Остуоруйаны остуоруйалаан, таабырыны таабырыннаһан, өс хоһоонун ис номоһунан көрөн, тобоостоох кэмигэр дэгэттээн туһаныы оҕо кулгааҕар үөрүйэх быһыытынан олобуруута салгыы уус-уран тылга умсулҕан үөскүүрүгэр улахан суолталаах.

Түмүктээн эттэххэ, бастакы сүһүөх оскуолаҕа истэр дьобуруу сайыннарыы аабыы, уус-уран кэпсээһин, остуоруйалаһыы, сэхэргэһии ньымаларынан сайдар.

Ханнык баҕарар уус-уран айымньыны аабыыга *ирдэбил*:

1/ Учуутал айымньыны идэтийдит актер курдук буолбакка, сөптөөх интонациялаах, тоннаах, сурук бэлиэтин тутуһан ааҕар.

2/ Ааҕар кэмигэр оҕо төһө өйдүүрүн, өйдөөбөтүн, салгыы истэр баҕатын, сылайбытын учуоттуур, кэтээн көрөр.

3/ Сорох ардыгар оҕо тугу ситэ өйдөөбөтүбүн, өйдөммөт миэстэтин быһаарсарыгар кэпсэтиһии тэрийэрэ көдүүстээх.

4/ Аабыы кэмигэр ыйытыы үөскээтэбинэ кэпсэтиһиигэ интэриэһи көтөбөр, айымньы туһунан сабаҕалааһыны үөскэтэр. (*холобур*: салгыы туох буолуо дии саныгытый? *Эбэтэр*: ааптар салгыы тугу суруйбута буолуой?). Маннык ньыма ааптар санаатын таайыыга туһуланар.

5/ Айымньы өссө биирдэ хат аабыллар.

6/ Оҕо өссө төгүл айымньыны сыныйан, ойуутун-бичигин көрөрө, айымньыны кытта билсир уусуобуйатын тэрийии көдүүстээбин методистар ыйаллар.

7/ Өскө аабыы оҕону интэриэһиргэппэт буоллабына, хал буолбатын туһугар аабыыны тохтотор ордук. Бу — көмүс быраабыла. Хаттаан аабыы оҕолор бэйэлэрин көрдөһүүлэринэн эрэ салҕанара, хатыланара тобоостоох.

Остуоруйалаһыы ньымата

Норуот бэйэтин олобун-дьаһабын, баҕа санаатын, инникигэ эрэлин этэр дыктилээх-дьиибэлээх фантастическай уус-уран кэпсээннэрэ остуоруйаҕа түмүллэр. Норуокка тарҕана сылдьар остуоруйа элбэх, сүннүүнэн үс бөлөххө арахсарын билэбит: хамсыыр-харамай туһунан, дыктилээх-алыптаах уонна олох-дьаһах остуоруйалара.

Бэйэтин айылҕатынан, интэриэһи үөскэтэринэн остуоруйа истэр дьобуру сайыннараҕа табыгастах көрүн. Сүрүн уратыта тылынан кэпсэнэригэр сытар. Остуоруйалааччы холкутук туттан олорон остуоруйа сюжетын сыыйа-баайа сайыннаран иһэр. Түгэниттэн көрөн, остуоруйатын кылгатыан, уһатыан, араастаан тупсарыан сөп.

Остуоруйа элбэх диалогунан, туһаайытынан, тэтимнээхтик сайдарынан, дэбигис өйдөнөр сюжетинэн, «Арай биирдэ ...» диэн биир тэнник саҕаланарынан кыра оҕо интэриэһин тардар көрүн. Кэпсээччи интонацията улахан оруоллаах, геройдар майгыларын-сигилилэрин, быһыыларын-таһааларын чопчу тиэрдиэхтээх. Ол гынан баран аһара түһүү остуоруйаны уонна кэпсээччи авторитетын сымсатар эрэ.

Остуоруйалаһыах иннинэ тиэкиһи өйгө үөрэппэккэ эрэ, герой майгытын-сигилитин, санатын-инэтин, хамсаныытын-имсэниитин өйгө онорон көрөр ирдэнэр. Кэпси олорон учуутал оҕо болҕомтотун тардар, кэпсэтиһиигэ киллэрэр сыаллаах: «Өйдөөтүгүт дуо?» диэн ыйытыан сөп.

Кыаллар буоллабына остуоруйаны герой аатыттан кэпсээһин оҕо истэр баҕатын күүһүрдэр, интэриэһин тардар.

Уус-уран кэпсээһин ньымата

Уус-уран айымньыны кэпсээһин бэйэтэ туспа ирдэбиллээх.

Остуоруйаҕа курдук, кэпсээччи ааптар тылын таптаабытынан уларытар кыаҕа кыччыыр. Айымньы сүрүн ис хоһоонун кэспэккэ, абыйар тылы, этиини эрэ уларытыан сөп. Кэпсэнэр айымньы оҕо интэриэһинэй, өйдөнөр, кэпсээччи бэйэтэ сөбүлүүр, үчүгэйдик билэр айымньыта буолуохтаах. Кэпсиэн иннинэ оҕо төһө интэриэһиргигэн, тугу ыйытыан сөбүн төбөтүгэр онгортон көрөрө үчүгэй эрэ түмүктээх буолар. Оҕолор билэллэрин истэллэрин, ону чопчулуулларын сөбүлүүллэрин учуоттаан, бири хаста да кэпсиэххэ сөп. Оччоҕо икки өттүттэн интэриэстээх кэпсэтиһии тахсар.

Кэпсэтиһии темата араас. Учуутал кылааһын сааһыгар, интэриэһигэр олобуран аабыллар айымньыга сыһыаран араас хайысхалаах кэпсэтиһиини тэрийиэн син.

Оҕо истэр дьоһура сайдыбытын учуоттуурга, билэргэ остуоруйаҕа да, кэпсээннэ да *тылынан ойуулааһын ньымата* көмөлөөх. Биллэн турар, остуоруйа, кэпсээн элбэхтэ хатыланарыттан оҕолор салбаллар. Үөрэнээччи үчүгэйдик билэбин диэн саныыр айымньытыгар оҕо өйдөөн истибэтэх, кэпсииллэригэр көтүспүт түгэnnэрин учуутал болбомтоҕо ылар сыал-сорук туруорунар.

Сэһэргэһии ньымата

Кыра кылаастарга оҕо болбомтотун, санарыах баҕатын үөскэтэр сыаллаах сэһэргэһиигэ бэлэмниир турук үөскэтэн, араас соһуччу соруудахтары биэриэххэ, тулалыыр эйгэттэн билэллэрин болбомтоҕо ылыахха, тылар ситимнэринэн, аахпыт уус-уран тиэкистэригэр олобуран үлэлэтиини туһаныахха син. Холобур:

- Арай эн куоска (*ыт, чыычаах*) буолан хаал. Тугу гыныан

этэй?

- Хаһаайынын кимий, кини эйиэхэ хайдах сыһыаннаһарый?

- Дьонно туох туһаны оноруон этэй?

- Туохтан эмит куттаныан, туохха эмит үөрүөн этэ дуо?

- Кутталлаах быһылаанна хайдах буолуон этэй?

- Ити куоска... Арай кутуйах буола сырыттаһына куоска субу үрдүгэр барыс гыннын ...

*Маннайгы кылааска «кулгаабы аһар» эрчиллиилэр
холобурдара:*

1. «Муммут буукуба» оонньуу.

а/ Учутал ааһар, оһолор истэллэр, сыһа аабыллыбыт тылы этэллэр.

б/ Учутал тыл этэр, үөрэнээччилэр этиллиитинэн майгынныыр тыллары булаллар, *холобур, тас-лас, күүс-сүүс, туус-куус о.д.а.*

Албастары өйдөөн истибит оһо «учутал» буолар.

2. «Тыл сыаба». Оһолор тиэкиһи пааранан ааһаллар (*үчүгэй - мөлтөх ааһааччы*). Манна оһолор «истээччи-ааһааччы» оруолун атаһаһаллар.

3. «Түһнэстибит» - өйү сайыннаһар оонньуу. **Хоһоону ыһан суруйар.** Сорудах:

- Хоһоон хас биирдии строкатын болһойон истинг, туох буккуллубутун быһаарыҥ. Үчүгэйдик толкуйдаан, өйдөөн баран хайдах буолуохтаабын этинг.

Оһо ону хомуйар, сааһылыыр. Холобур:

Сааскы ырыа Абаһыныскай

Күммүт күлүм уоттанна

Тымныы кыһын үүрүллэн,
Күндэл сааспыт эргиллэн
Дьыбар, кыыдаан кыйданна.
Чуучугуруу чуопчаарда
Чооруос бэркэ чуочайда.

4. Учуутал хоһоону албастаах, интонацията суох, сурук бэлиэтин тутуспакка ааһар. *Бэсиэдэ:*

- Хоһоону төһө сөбүлээтигит? Тоҕо? (*Үчүгэйдик ааба үөрэнэр кыра эбит, өссө хоһоонноохтук, настарыйыанньалаахтык ааба үөрэниэххэ наада*).

- (*Хаттаан аабыы кэнниттэн*) Истибит хоһоонун туһунан билигин туох санаалааххыный?

5. Магнитофонунан ханнык баһарар айымньыны иһитиннэрии аабыы холобурун үөскэтэр. Атыга суох түбэлтэтигэр, бэйэ бэлэмниэххэ эмиэ сөп.

6. Хоһоонунан этиллэр таабырыннары истии — оҕо олус сөбүлүүр дьарыга. Холобур:Петр Тобуруокап «Ханнык тылларый?» айымньытынан.

Х букваттан
Халлаан үөһэнэн
Халын үөрүнэн
Халлыгыраһан ааһыа.
Т-ны бастатыанг -
Тылын уларыйыа,
Өрүскэ, хайаба
Өрөһөлөнө сытыа.
Б-ны бастатыанг -
Балыыһаба барыанг,

С-тан сангарыан -

Ыраас күөххэ хаамыан! (*Хаас, таас, баас, саас*)

7. Оѳолор өйгө үөрэппит хоһоонноругар биир тылы уларытан суруллар (этиллэр), ону оѳолор көннөрөллөр.

Таба *Эллэй*

Хаар-хаар хаачыргыыр,

Халлааным хатанна, (халынна)

Тап-тап табыйан,

Табакам, айаннаа!

Сахабыт сирэ

С.Данилов

Кырсалы кылбаарар кыһыннаах,

Күөх сирэм сибэкки сайыннаах,

Күһүнэ көмүстүү саһарар,

Сааскыта араастаан сандаарар. (алмаастыы).

Олус да кэрэ

С.Руфов

Тынҕмыт хатара,

Күммүт тахсара,

Тыаҕа, аларга

Түүн буолара - (күнүс)

Олус да кэрэ!

8. Хоһоонно рифмата булан ситэр:

Сурдурбаччы субуруннаан,

Сыыдамнык сырсын ханкылар!

Эһиэхэ анаан соруйан

Өрүстэр, күөллэр ... (тоннулар)

9. Хоһоон бастакы буукубата бэчээттэммэтэх, ону

(остуоруйа персонаһын туһаныахха сөп) этэн кулун.

Атырдыах ыйа

- . тырдыах ыйыгар буолаба
- . лаады бурдуга саһарар,
- . чүгэй даһаны буоллаба
- . түмэн үүнүүттэн астынар!

10. «Үчүгэй ааһааччы» 5-7 мүнүүтэлээх мини-конкурс

Таба(өйдөөн) көрөр дьобуру сайыннары. Оҕону айымньылаахтык толкуйдуурга иитэр, биллэр Владимир Глоцер этэринэн, оҕо көрбүтүн сөбөр, махтайар, астынар, үчүгэйтэн үөрэрин гына анал дьарык эбэтэр урук этабын тэрийэри наадалаабынан ааһар. Итинник анал дьарыктар айылбаба, тулалыыр эйгэбэ тэриллэхтээхтэр. Оччоҕо эрэ оҕо болбомтолоох буоларыгар, толкуйдуур, айар талаана аһылларыгар бастакы олук интиэн сөбүн этэр. Кини: “Бедность впечатлениями и событиями отрицательно сказывается на детском творчестве и на восприятии художественного произведения.” (Глоцер В. Дети пишут стихи. - М., 1964. - С. 48).

Оҕо тулалыыр эйгэбэ көрөрүн айымньыга булан ааһар. Манна оҕо кэтээн көрөр дьобуругар болбомто уулар олус наадалаах. Үөрэтии бастакы сылыгар анал соруудаһарынан өйдөөн көрөр дьобуру сайыннары күүһүрдэр үлэ барара көдүүстээх. Холобур:

- ити этиллэри (предмети) тугу кытта холуугунуй (тэннээн көрүүн этэй)?

- ити этиллэр предмет (көстүү) туохха майгынныырый (тугу санатарый)?

Таба(өйдөөн) көрөр дьобуру сайыннары соруудаһар,

эрчиллийлэр:

1. «Тыллар пааралара» оонньуу. Тылга дорбоон аабыллыыта буукубаттан тутулуктаах. 1-2 буукуба уларыыыта тылы тосту уларытар. Учуутал тиэкиһи болбойон көрөн аабарга сүбэлиир. Биир тылы тиэкистэн ылар, иккис майгынныыры карточканан аахтарар (*саас — сас, таммах — тамах о.д.а.*). Бу аабыыга албаһы туоратар үчүгэй ньыма.

2. Ойууну төһө сөбүлээтигит? Тоҕо? Тугу өйдөөн көрдүгүт? Ойууну хоһоон строкаларынан ааттаан.

3. Киһи ис туругун этэн хамсанан, мимиканан көрдөрүн.

- Доботторун кытта кыһырсыбыт киһи сирэйэ хайдабый?

- Ити туругу сатаан көрдөрүн, киһи ис санаата (уйулбата) сирэйгэ-харахха көстөр дуо?

- Эн хайдах буоллун? Тоҕо?

4. Аабыы тэтимин эрчийии. *Холобур:* «Бастакы «Тоҕо?»» Амма Аччыгыйа айымньытынан.

1/ Бастакы абзаһы «тигээйилии» (жужжащее) хордаан, онтон сымыһабы ытыран олорон, харабынан сүүрдэн.

2/ Иккис абзаһы «состорон»:

Күн ... Күн тиит ... Күн тиит баһыгар ... Күн тиит баһыгар түһүүтэ ... о.д.а., аабааччы хас сырыы аайы хатылаан, биирдии тылы состорон аабар.

Эрчиллии атын көрүнүн Петр Аввакумов «Хаар» айымньытын холобуругар көрүөххэ сөп.

1. Сыһа суруллубут этиилэри сааһылаан аахтарыы.

Бөбө хаар түстэ.

2. Тиэкистэн уус-уран, ойуулуур-дьүһүннүүр тыллары булан уһултарыы (*Кылбаарыйда, кырсанан, сыа хаар, толбоннура,*

кылапачыһа ...)

3. Ыһыллыбыт этиилэри сааһылаан аахтарыы.

Салааскатын ылан, оболору кытта оонньуу барда. Хаар бөбө түстэ. Туйаара манан сабаллаах сонун көрдөөн кэттэ. От-мас кырсатанас үллүктэнэн кылбаарыйда.

4. Ыһыллыбыт этиилэри сааһылаан устуу.

5. Көппүт тыллардаах этиилэри ситэрэн устуу.

Хаар ыраас да ыраас. Күн уота сыа ... үрдүгэр энин бэйэлээхтик ...

6. Урукка уонна уругу таһынан аабы араас көрүнгөһүн туттуохха сөп.

Дорбоонноохтук аабы. Бу аабыга «Балыксыттар» оонньуу ытыллар. Оболор ааһар кэмнэригэр ким ханна сыыспытынан «балыгы туталлар», оболор ааһан бүттэхтэринэ ол сыһалары этэллэр. Маннык аабыга обо сыһатын булаары атыттар эмиэ истэригэр харахтарынан ааһаллар. «Ааһааччы» да, «истээччи» да болбомтолоох буолар. Онон оболор сыһата суох ааһарга кыһаллаллар. Дорбоонноохтук аабыга обо хайдах ааһара, тыһынара, туохха ордук сыһара, ааһар тэтимэ барыта биллэр.

Хорунан аабы. Бу аабыга бытаан оболор түргэтииллэр, сатаан ааһар оболору үтүктэллэр, кинилэргэ тардыһа сатыллар, аабы тэтимин түргэтэтэллэр.

Тохтобуллаах аабы. Кылааска уһун кэпсээни аабыга туттуохха сөп. Учуутал кэпсээни, остуоруйаны ааһан сабалыыр уонна саамай интэриэһинэй, сүрүн ис хоһоонугар тийэн тохтуур, салгыы оболор бэйэлэрэ ааһаллар. Эбэтэр оболор учууталы кытта олбу-солбу ааһаллар. Бу - ааһыан баһарбат, куттанар, аабы элбэбиттэн саллар оболорго көмөлөөх ньыма.

Тэнгэ аабы. Учуталы кытта тэнгэ аабалларыгар, куоттарбакка, ыксаабакка учутал курдук аабарга эрчийи. Бу аабы оѳону сурук бэлиэтин өйдөөн көрөргө, куолас уларыйытыгар, сөпкө тыынарга, чуолкайдык сангарарга, дорѳоонноохтук аабарга уһуйар ньыма буолар. Маннык аабыны дьиэбэ ааѳан бэлэмнэммиттэрин, эбэтэр искэ 2-3 аахпыттарын кэннэ ытар ордук туһалаах.

Учутал *чабырѳах тизкиһинэн* оѳо артикуляционной аппараатын сайыннара, чуолкайдык уонна аабы тэтимин эрчийэрэ көдүүстээх. Оѳолор үксүн күрэхтэһэллэрин сөбүлүүллэр. Ол иһин чабырѳабы аабы үчүгэй ньыма буолар. Маннык күрэхтэһиигэ тылларыгар итэѳэстээх оѳону учуоттуурун учутал умнубата наада.

Кыра кылаас оѳотун уйулѳатын уус-уран айымньыны ылынар дьобурун сайыннарыга тускулааһын, биллэн турар, ымпык, мындыр үлэни эрэйэр. Бу олукка быһаччы холобурдарынан, бастатан туран, киһи уйулѳатын салайынар кыабын арыйар ньымалары сырдатыга холонуу онгоһулунна. Ол курдук, уус-уран айымньыга, бастатан туран, кулгаах аһыллыта, эбэтэр истэр дьобуру сайыннарыы төрүт буолар. Манна төрөппүт, учутал, библиотекарь сырата быһаарар оруоллаах. Оѳо кыратыттан уус-уран айымньыны дорѳоонноохтук аабыны истэ үөрэммит буоллабына, уран тылга аһаѳас буолар, ааѳааччы быһыытынан сайдыытын төрүт тирэбэ ууруллубутунан ааѳааха сөп.

Үөһэ ырытыллыбыт аабы, кэпсээһин, сэхэргэһии ньымаларын сэргэ ордук үһүс, төрдүс кылаастарга литературнай үөрэхтээһини тускулуур биллэр аабы ньымаларын кытта ситимнээн туһаныы эрэйиллэр.

Быһаарыылаах аабыы. Быһаарыылаах аабыыга быһаччы суолтата өйдөммөт (эргэрбит, туттуллубат буолан эрэр, сана кирири) тыллар суолталарын билиһиннэри оһуулар. Онтон ураты, уус-уран текскэ биирдиилээн көрсүллэр тыллары аабыы кэмигэр быһаарар тобоостоох.

Быһаарсыылаах аабыы. Манна быһаччы суолтата өйдөммөт тыллары учуутал бэйэтэ быһаарыытыттан ураты хардарыта дьайсыылаах өй үлэтэ оһуулар. Уус-уран текскэ утары суолтата өйдөнөр эрэри, тыл ситимигэр киирэн ураты ис номохтооох суолтаны үөскэтиини быһаараллар. Учуутал бэйэтэ өйдүүрүнэн быһаара охсоро табыллыбат, оһо толкуйдуу, бэйэтин санаатын, уйулбатын хамсааһынын этэ үөрэнэр түгэнэ бу тыл ис номоһун быһаарсыы үлэтиттэн сабаланаар. Биир, икки тыл ситимин этэр суолтатын толкуйдаан быһаарсыыттан бүтүн айымньыны ырыналаан, сыаналаан таһаарыыга суол охсуулар. Үөрэнээччи быһаарыулар тылы уратытык да быһаарар түгэнигэр, үөскээбит санааһа олоһуран, ситэри быһаарсыы эрэйиллэр. Быһаарсыы, хардарыта дьайсыы, өй-санаа үллэстии, тургутуһуу - үтүө түгэн. Бу айымньыны маннайгы аабыыга оһуулара наада курдук. Ол гынан баран, олус уһаан-тэнийэн, уус-уран дьүһүн тылын-өһүн, майгытын-сигилитин ырытыыга, быһылааны, геройдар уустук сыһыаннарын эридьиэстээһингэ халыйан хаалыы табыллыбат.

Быһаарсыылаах аабыы сыала уус-уран тексти маннайгы ылыныыны хайысхалыыр, тыл, санаа киэлитигэр киллэрэр сыаллаах ытыллар. Ырытыыга бэлэмниир, кэпсэтиигэ тирэх буолар.

Сорудахтаах аабыы. Аабыыны тэрийии бу ньымата үгүстүк

айымньыны ырытыга туһаныллар. Айымньыны маннайгы аабы кэмигэр ордук оҕо болҕомтотун тардыабы баҕарыллар кэрчиги аабыах иннинэ, чопчу санааны арыйарга тиэрдэр соруудабы биэриэххэ сөп. Ол, биллэн турар, аабы долгунун кэспэт, уһаты-туора ыппат, санаа-иэи хамсааһынын хоту өйгө бэлиэтээн, өйгө хатаан кэбиһэргэ суолталаах буолар. Холобур, «Ийэм биһики бу сайыны быһа оттоон муннаммыпыт, Чоочо эмис акка олорон күүлэйдии сылдыбыта. Биһиги оппут суох, киниэнэ куртан кур. Тоҕо?» этиини аахтарыах иннинэ, «болҕойон истинг (аабын), Манчаары этиитин сүрүн санаата, ис сүүрээһнэ тугуй?» диэн соруудахтан толкуйдаты - Манчаары өссө оҕо сылдьан атаҕастабыллаах олоххо олорорун өйдүүрүн (өйдөөбүтүн) үөрэнээччилэр болҕомтолоругар киллэрэр.

Бэлиэтэниилээх аабы. Аабы атын ньымаларын сэргэ, кинилэри бэлиэ санааҕа түмэр ньыманан бэлиэтэниилээх аабы буолар. Бу ньыма эмиэ үгүстүк айымньыны ырытыга туһаныллар. Ол гынан баран, маннайгы аабыга киһи тас эйгэни ылынар кыабын бары өрүттэрин туһаны кыабын толору ситэрэринэн көдүүстээх буолара өйдөнөр. Киһи уус-уран текси ааҕан истэрин-көрөрүн, тойоннуурун сэргэ илиитинэн үлэлээн, ордук суолталаабын бэлиэтэнэн иһиитэ - өр кэмнэ сүппэт, өйүттэн сотуллубат санааларга, иэи хамсааһыныгар тиэрдэр.

Оҕо аабыны истэр, истибитин көрөр, эбэтэр ааҕар, аахпытын уус-ураннык өйгө онорон көрөр кыаҕа уһуктубут буоллабына, айымньыга киирэр, интэриэһэ көтөбүллэр, толкуйдаһар, кэпсэтиигэ кыттар. Ол аата кини истэн, көрөн, ааҕан ылынар суоллара аһыллан, мэйиитин үлэтэ күүһүрэр. Өссө истибитин - көрбүтүн, аахпытын сытын-сымарын, тыаһын-ууһун билгэлиир,

истэр буолуон сөп. Бу түгэнгэ киһи этинэн-сиининэн дьайар кыаҕа туһаныллыбатабына, тутан-хабан, илиитинэн үлэлээн ылымматабына, өйүн-санаатын, өйүн уһуктуута, аһыллыыта, уйулбатын хамсааһынын өйдөбүлэ (память) иннигэ кэм-кэрдийи аастабына, сотулан, сутэн-ингэн хаалар. Онтон маннайгы аабы кэмигэр өйгө хатыырга суолталаах, санаа, уйулба арыллыытыгар тиэрдээн сөптөөх, бэл тус бэйэ санаата, толкуйа хоммут тылын-өһүн бэлиэтэнэн иһии аабыны ылыныны мунутуурдук диригэтэр.

Өссө бэлиэтэниилээх аабы тус тутуллаах, хайысхалаах онгоһуллара ордук көдүүстээх. Утарыта киирсэр, өй-сүрэх мөккүөрүн күүрдэр, киһи олобун, дьолун, кэскилин туһугар туруулаһы охсуһуутун тутар уобарастары ханыылы тутан (тэтэрээт лиһин икки аны арааран), өйдөрүн-санааларын укулаатын, быһыыларын-майгыларын сүрүнүн аабы эйгэтигэр тутта бэлиэтэнэн иһиилэрэ - санаа диригээһинигэр, кэнэбэски өттүгэр айымньыны ырытыыга бигэ тирэх буолар. Герой тиллэн кэлэр, оҕо кэпсэтиигэ, ырытыыга үрдүнэн буолбакка, холобурдуу-холобурдуу итэбэтиилээхтик кыттарыгар кыах үөскүүр.

Оруолларынан аабы. Кылааска уус-уран айымньыны маннай аабыга ордук драматическай айымньылары, үгэни, оруолларынан аахтарыны туһаныхха син. Ол гынан баран, биллэн турар уус-уран истэр, көрөр, айар дьобурдара лаппа аһыллан эрэр, аһыллыбыт оболорунан аахтарыллар.

Иһийэн олорон аабы. Бу ньыма айымньылыын, суруйааччылыын биир бииргэ буолуу үтүө түгэнэ. Айымньыны маннайгы аабыга тобоостоох, ордук үөрэнээччи тус бэйэтэ ааптары кытта өй-санаа тургутуһуон сөптөөх түгэнэ олохсуйар искэ

аахтарыы көдүүстээх.

Уус-уран айымньыны маннайгы билсигии, аабы уруокка эрэ ытыллыан сөп диэн өйдүүр тутар. Манна уруокка уонна дьиэбэ аабыны сатабыллаахтык дьүөрэлиир сорук турар. Уруокка айымньыны оҕолор сэнээрбит, сэргээбит курдук буолан баран, дьиэбэ ааппакка кэлэллэрэ үгүс. Дьиэбэ айымньыны салгыы ааҕарга сородахтааһын уруокка айымньыны аабыларын долгуна утарыы илигинэ, ол таһым күөнүгэр сэнээриилэрин өссө үрдэтэр эбэтэр сонурҕатар дьайыынан онгоһуллара тийимтиэ.

Оҕо түөрт сыл устата кини аабы араас көрүнгэр эрчиллэр. Ол курдук, айымньыны сурук бэлиэтин тутуһан, доргуччу ааҕар. Айымньыны искэ ааҕар. Айымньыны искэ оруолунан ааҕарга бэлэмнэнэр. Ис хоһоонноохтук оруолунан ааҕар. Айымньыны былааны тутуһан ааҕар. Айымньы сүрүн санаатын биэрэр строканы, абзаһы булар. Онно дьүөрэлээн хоһоонноохтук ааҕар. Сородабынан сөпкө талан ааҕар. Айымньыны строфанан үллэстэн ааҕар. Айымньыны оруолунан үллэстэн ааҕар. Айымньы сабаланыытын, сүрүн чааһын, түмүгүн булар ааҕар. Өйтөн хоһоонноохтук ааҕар.

Үлэни манньк кэрчиккэ арааран судургуттан саҕалаан уустугурдан иһэр наадалаах, оҕо аабы ньымаларын баһылыырыгар туһалаах. Бары ньымалары дьүөрэлээн оҕо сайдан иһиитин учуоттаан, үрдүк таһымна таһааран, тиһигин быспакка үлэлээн үчүгэй түмүктэри ситиһиэххэ сөп.

3 олуқ. Уус-уран тиэкси кытта үлэни тэрийии — айымньыны ырытыы

Уус-уран тиэкси кытта үлэ кыра кылаастарга сүрүннээн кэпсэтии сиэринэн барар. Ол гынан баран, оҕо толкуйдуур дьобурун сайыннарыы айымньыны ырытар үөрүйэхтэри интэринэригэр төрүт уураар.

Кыра кылаастарга тиэкси кытта үлэ биир тирэх ирдэбилэ - уус-уран айымньы тиэксэ аһаҥас сытыыта. Билиги айымньы ис хоһоонун ылыныыларын билгэлииринэн мунурдаммаппыт, оҕо уус-уран тиэксинэн ситимнээн толкуйдууругар, тыла, саната тахсарыгар, айар дьобура уһуктарыгар дьулуһабыт. Кинигэ сабылынна да, ситим быстар.

Айымньыны кытта үлэбэ, бастатан туран, аабыыньымалара туһаныллаллар. Сорудахтаах аабыы ырытыыны, кэпсэтиини сүрүннүүр. Айымньыны ылыныыга ордук суолталаах кэрчиги хас да төгүлүн лаппыйан аабыыны тэрийии, сүрүн санааны тутар тыллары дуоскаҕа, тэтэрээккэ сурунууну тэрийии үгүстүк туһаныллар. *Өй-сүрэх аһыллан, толкуй дириниир түгэнигэр өссө ол түгэн ордук* күүстээх тылларын бэлиэтэнэн иһии - киһи долобойугар тохтоторугар, өйүн ууһа уһуктарыгар көмөлөөх. Умнуллубат дирин санаа, уйулҕаны хамсатар күүстээх уус-уран дьүһүн оҕо өйүгэр-сүрэбэр интэллэр.

Сыныйан аабыы. Сыныйан аабыы ньымата хас биирдии оҕо тус бэйэтэ ыйылыбыт кэрчиги ырытыыга, кини этэр санаатын, ис номоҕун быһаарарга дьулуһарыгар кыах биэрэр. Араас санаа этиллэр, ону түмэ тардан, персонаж этэр тылларын ис сүүрээнин быһаарсыллар.

Сыныйан аабыы сорудах сөпкө туруоруллубут буоллабына көдүүстээх. Сорудах ыйытыы хайысхатынан буолара, оҕо тус бэйэтэ ырыналаан, ыараннатан көрөрүгэр көбүлүүрү эрэйиллэр.

Хоһоонноохтук аабы. Ырытыга текси хоһоонноохтук аабы үгүстүк туттуллуохтаах. М.А.Рыбникова суруйарын курдук, хомоҕой, уус-уран аабы литература учууталын сүрүн, ураты күүстээх ньымата. Онон, сатаан хомоҕойдук аахпат учуутал, литературнай аабы уруогун кыайа-хото тутан, оҕолору айымньы иһигэр киллэрэн үөрэтэрэ кыаллыбат. Айымньы сүрүн санаата түмүллэр, аһыллар түгэннэрин, персонаж ис санаата тахсар монологун, ордук суолталаах, киирсиилээх кэпсэтиилэри, айылҕаны ойуулааһыны о.д.а. төһө да үөрэнээччилэр билэн, ааҕан олоҕбуттарын иһин, учуутал эбэтэр оҕо хоһоонноохтук аабыта ылыныыны дириҕэтэр, толкуйу тобулар, санааны сайар, иэйиини күүһүрдэр кыахтаах. Оҕолор дьэ сана истибиттии, кэрчик ис номоҕо аабынан таба бэриллибит буоллабына, санаа кыымын саҕан ырытыга кыттыбытынан, кэпсэтии сүннүүн булсубутунан бараллар. Уус-уран тыл уус-уран санааҕа киирдэбинэ эбэтэр оҕо көрөн уонна истэн тэҥинэн ылыннабына, дьайыта күүһүрэр, текст ис этэр санаата эмискэ тыллан кэлиэн сөп.

Мань таһынан ырытыга, үгэс курдук, **оруолларынан аабы** туһаныллар. Ордук драматическай айымньыны ырытыга, оонньуулартан суолталаах кэрчиктэри, кэпсэтии дьин ис номоҕун, сүүрээнин, тас көстүүтүн ырынгалаһыга анаан *оруолларынан үллэстэн* аабыны тэрийиэххэ син. Оруолларынан аабы ньымата өссө үгэни, кэпсээнинэн суруллубут айымньыттан геройдар диалогтарын аабыга туһаныллар.

Өйгө онгорон көрүү. Инники олукарга этиллибитин курдук, уус-уран айымньыны ырыты оҕо өйүн ууһун тилиннэрэр, өйгө онгорон көрөр дьобурун сайыннарар. Оҕо уус-уран айымньыны хартыына, киинэ курдук өйүгэр тилиннэрэн, онгорон көрдөбүнэ,

кини ис киэлитигэр киирэн, персонажтар уйулбаларын утахтарыгар тийэ мындырдаһар кыахтанар. Нуучча уһулуччулаах театральнай педагога К.С.Станиславскай суруйбутун курдук, өй ууһа, айымньылаахтык өйгө онгорон көрүү уус-уран аабыыны үөскэтэр.

Ааптар геройдарын айымньытын эйгэтин хайдах көрөрүн тыл ууһунан ойуулуур, быһылааны сиһилииргэ, персонажтарын хас хамсаныларыгар, тылларын-өстөрүн уратытыгар тийэ көрөр, онно дьулуһар. Оччоҕо эрэ онно тоҕоостоох, ону ордук чабылхайдык, күүскэ биэрэр тылы-өһү булар, онон тihэн ойуулуур.

Тылы ырытыы. Уус-уран айымньыны үөрэтии эргийэр киининэн тылын-өһүн ырытыы буолар. Айымньыны ырытыы хайа бабарар көрүнгэ тылга, тылынан дьүһүннээһингэ улахан болжомтону эрэйэр. Манна, бастатан туран, утары суолтата ситэ өйдөммөт, эргэрэн эбэтэр сана туттуллан эрэр өйдөбүлү бэлиэтиир тыллары быһаарсыы биирдиилээн баар буолар. Уус-уран тылы-өһү кытта үлэбэ ордук этэр суолталаах тылы, тыл ситимин, этиини анаан ырытыы эбэтэр хоһуйуу, дьүһүннээһин күүһүн көрдөрөр тыллары, тылынан айыы нымаларын быһаарсыы киирэр. Биир өртүнэн сүрдээх уустук, мындыр, иккис өртүнэн умсулбаннаах үлэ.

Уус-уран айымньы тылын-өһүн инэн-тонгон ырытыстахха айар тылга сыһыан сыыйа уларыйар, араас быһыыны-майгыны, киһи ис туругун, өйүн-санаатын тускулун ырыта, мындырдыы, араас өртүттэн көрө, тыл этэр күүһүгэр, ис номоҕор киирэ үөрэнэллэр. Тihэбэр - уус-уран айымньыны аабыыга тардыстыылаах буолалларыгар тирэх үөскүүр. Айымньыттан айымньыга айан төрдө сабаланар.

Киһи ис туругун арыйарга туһуламмыт ыйытыылар

ырытыллар тылларынан холобурданан бэриллэллэрэ ордук. Тылы (тыллар ситимнэрин) оёо тута болѳомтоѳо ылар уонна кини туһаныллыбыт эйгэтигэр киллэрэн, ырытарга холоноор. Холобур, Амма Аччыгыйын «Хабырыыс тоѳо куотта?» айымньытын ырытыыга «Хабырыыс эһэтэ Киргиэлэй оѳонньордуун кэпсэтиилэрин истэн баран, тоѳо куотта?» диир оннугар быһаччы «Хабырыыс тоѳо куотта?» диэн ыйытыы ордук чуолкай, киһи ис туругун арыйарга тиэрдэр.

Уус-уран айымньы тылын-өһүн ырытыыга өссө тексти чинчийэн, тоѳоостоох санааны биэрэр тыллары булууга соруудахтааһын киирсэр.

Тылтан тыл төрүүр, санааттан санаа сабыллар. Кэрчиктэн сүрүн санааны тутар тыллары булан, тэтэрээккэ бэлиэтэниини онгорторуу айымньыны ырытыы «түгэх сыалын» ситиһэргэ туһуланар. «Түгэх сыалга» тиэрдэр өй-санаа тыллара, быһыы-майгы дьүһүннэрэ чопчуланнахтарына эрэ, кинилэргэ тирэбирэн күүстээх «ынырар сулус» буолар, киһи санаатын кынаттыыр тыллар өрө күөрэс гыналлар. П.А.Ойуунускай «Оѳо куйуурдуу турара» кэпсээнин ырытыы «түгэх сыалыгар» «киһи күүһэ - тулуурга, дьулуурга» диэннэ тардыстар тылларынан оѳолор: «үөрэх-сырдык, хара уу-ааһымтыа, биир сылы мүччү түһүү - бэрт наадалаах, үрдүк кирилиэс, үтүөбүн төлүөбүм, өрүһүй, үтэлээ» тыллары бэлиэтииллэр. Манна оѳочоос тымныыны, аччыктааһыны тулуйарын, дьяныарын, үлэһитин чорботоллор. Тиһэбэр киһи олоххо тардыстар сыаллаах-соруктаах буолуохтааѳар, онно тиэрдэр суолунан тулуур, дьулуур буоларыгар итэѳэйэллэр.

- Өскө тиэкискэ ойуу бэрилибэтэѳэ буоллар, айымньы туох туһунан буоларын аңардас аатынан чопчу этиэн этэ дуо? Тоѳо?

- Итинник буолуо диэн сэрэйэргэ ханнык тыл көмөлөстө?
- “... ..” диэн хоһуйан этиини хайдах өйдүүгүн? Тоҕо?
- “...” диэн тылы хайдах өйдүүгүн? Атын тылынан солбуйуохха сөп дуо?
- “...” уонна “...” диэн тыллар ис хоһоонноро хайдабый? Холобурдаа.
- Манна “...” диэн тыл туттуллубута буоллар хайдах буолуо этэй?
- Ааптар ... сыһыанын ханнык тыллар ордук күүскэ этэллэрий?
- Айымньы туох санааны үөскэтэрий?
- Оччоҕо бу айымньы хайдах аабыллыахтаабый?
- Ааптар тоҕо “... ..” диэтэ? Олоххо итинник буолара буолуо дуо?

Айымньы тылын-өһүн ырытар үлэ көрүнгэ элбэх. Ханнык көрүнгэ учуутал ордук болжомтотун уурарыттан тутулуктанан тоҕоостообунан танган биэрэр. Дьинэр, уус-уран айымньыны ырытыы хас биирдии ыйытыыта, соруудаҕа уус-уран тылы кытта ситимнээх буолар. Ону табатык көрөн, уус-уран айымньы тексигэр хайаатар да киллэрэн үлэлэтии көдьүүстээх. Күдээринэ тексти көрбөккө олорон, айымньы тылын-өһүн мындырдаһыы эндирдэрдээх буолуон сөп.

Ыйытыылар уонна сорудахтар. Айымньыны ырытыы учуутал салайыытынан, сүрүннээн ыйытыылар, сорудахтар тиһиликтэринэн тайахтанан ытыллар. Ырытыы «түгэх сыалын» быһаарыттан таһааран, киниэхэ оҕолору тиэрдэр суолу-иһи чопчулуурга, биллэн турар, урут ыйытыылар, сорудахтар тиһиликтэрин мындырданар. Ыйытыыны, соруудаҕы оҕоҕо

тийимтиэ гына туруорартан үлэ кэдьүүнэ тутуруктаах. Кэтээн көрдөххө, сүрдээх суолталаах ис хоһоонноох ыйытыылар тылынан таба таныллан бэриллибэккэ, үөрэнээччилэргэ өйдөммөккө, эппиэт кыайан бэриллибэккэ хаалаллара элбэх. Дьүөрэ толкуйу, санааны эрэйэр ыйытыыны араастык танган биэриэххэ сөп. Биһиги оҕоҕо мунгутаан чугаһыыр сыаллаах буоллахпытына, хас биирдии үөрэнээччибитигэр тийэр гына ыйытыыны туруорарга дьулуһуохтаахпыт. Ол инниттэн быһаччы эппиэти эрэйэр ыйытыылары аччатан, оҕо тус бэйэтэ ириэрэн толкуйдууругар кыах биэриэхтээхпит. Онно туһулааһын тыллары туһаныы тоҕоостоох: «Эһиги, эн тугу ордук сөбүлээтигит?», «Эн санааҕар хайдаҕый?», «Толкуйдаан көрүн», «Эн хайыан этэй?» о.д.а.

Айымньыны ырытыы оҕоҕо тус бэйэтигэр аһыллар олуга охсулуннабына эрэ, кини салгыы уус-уран тыл алыбыгар ылларан, толкуйдуур, ырыналыыр, түмүктэри онорор кыахтанар. Кыраттан тус бэйэ көрүүтүттэн, санаатыттан ситимнээн, үөрэнээччи айымньыны ырытыы «түгэх сыалыгар» туһуланар. Манна айымньы тылыгар-өһүгэр, дьүһүннээһинин, ойуулааһынын күүһүгэр үлэ сүнньэ тардыллар. Санаа утаҕа бэйэ иһиттэн тирэбириитин симэлиттэххэ, айымньы ис киэлитигэр киирэн хостон-хоско, хаттыгастан-хаттыгаска өй-санаа, уйулҕа, иэйии үлэтин салайыллар. Ырытыы бу олугар ыйытыылар уонна сорудахтар ааҕааччы (оҕо), суруйааччы, айымньы персонажтарын санааларын охсуһунналар кыахтаах буолуохтаахтар. Өй-санаа, уйулҕа үлэтэ мунутуур, үөрэнээччи айымньы ис сүүрээннэрин иһигэр киирэн, бэйэтин туругар ханыылаан тургутан көрөр, туох эмит суолталаах түмүктэри онгосторугар кыах бэриллэр. Суруйааччы персонаж тылын-өһүн, дьайыыларын төрүүтүн, төрүтүн аһаҕастык

ойуулаабатах, дьүһүннээбэтэх түгэннэригэр болбомтону тардар ордук таһаарыылаах.

Онон ыйытыылары уонна сорудахтары тангы - сүрдээх мындыр үлэ. Суруйааччы, уус-уран айымньы, учуутал, үөрэнээччи, тулалыыр олох, эйгэ, быһыы-майгы тутула - барыта түмүллэн, толкуйданан оноруллар. Оҕо өйүн-санаатын аһар, сангардар, мөккүһүннэрэр, өссө хайаатар да дьобуру, сатабылы чочуйар, өйү-санааны кэнэбэскигэ, кэскиллээххэ түстүүр буолуохтаахтар.

Кэпсэтии, кэпсээһин. Уус-уран айымньыны аабыыга, ырытыыга үгүстүк «кэпсэтии», «кэпсээһин» диэн тыллар туттуллаллар. «Кэпсэтии» - дьон тылларынан хардарыта дьайсыыларын бэлиэтиир. Онтон «кэпсээһин» киһи анаан туох эмит туһунан сэхэргээһинэ. Айымньыны ырытыыга кэпсээһин ньымата киэнник туттуллар. Кини көдүүстээхтик ыытылыннабына, үөрэнээччилэр өйдөрүн-санааларын, тылларын, ситимнээхтик, түмүктээхтик сангара үөрэнэр дьобурдарын сайыннараарга туһалыыр.

Кэпсээһин айымньы «түгэх сыалын», ис номоҕо арылларыгар туһуланар, оҕолор айымньыны ылыныыларын таһымын, уратытын билгэлииргэ көмөлөһөр. Уус-уран айымньыны ырытыыга талан, ситимнээхтик, сиһилии, айымньылаах, уус-уран, айан кэпсээһиннэри туһаныллар.

Талан кэпсээһингэ үөрэнээччини айымньыга ордук туох долгуппутун, тугу кэрэхсээбитин, туохтан сиэттэрэн сонун санаа үөскээбитин кэпсэтии киирэр. Үөрэнээччилэри аһаастык кэпсэтиигэ көбүлүүр инниттэн, ыйытыыны, сорудабы толкуйдаан тус бэйэлэригэр туһаайан туруоруохха наада. Холобура, уус-уран айымньыны бастакы билсиһии кэнниттэн үөрэнээччилэргэ

«Айымнбыга эйигин ордук туох долгутта?», «Эн санаабар айымнбы сүрүн мөккүөрүн сытырхайыта ханнык кэрчиккэ ойууламмытый?», «Айымнбы ис номоҕо арыллыытыгар, эн санаабар, ханнык кэрчиктэр ордук суолталаахтарый, тоҕо?» о.д.а. ыйытыыларга тирэбирэн ытыахха сөп.

Ситимнээх кэпсээһин айымнбы ис номоҕо арыллыытыгар суолталаах түгэннэри чуолкайдааһынна олобулар. Үөрэнээччи айымнбыттан сүрүн геройга, кини ис туругар сыһаннаах түгэннэри арааран, ситимин булан таһааран кэпсиир. Холобура, ...

Сиһилии кэпсээһин ньыматын айымнбылаахтык туһаннаахха, суруйааччы ымпыктааһыннарын күүһүгэр тийиһигэ суолталаах. Кэпсээни ырытыыга ааптар ойуулааһынын, сүрүн дьүһүнү, туругу көрдөрүүтүн сиһилии ойуулаан кэпсээһин оҕолор айымнбыны көрүүлэрин күүһүрдэр, ааптар тылыгар-өһүгэр чугаһытыллар. Кэпсээһин бу көрүнгө ааптар тылыгар чугаһынан уус-уран кэпсээһингэ атылы. Ол гынан баран уус-уран кэпсээһин биллэр уратылардаах.

Уус-уран кэпсээһин, биллэрин курдук, айар үлэ, искусство көстүүтэ. Уус-уран кэпсээһингэ кэпсээччи хайааатар да тексти сиһилии, ситимин тутуспат. Бу көрүнгү кыра кылаастарга туһаныыны сабалыыр наада, сорох тыла сайдыбыт, толкуйдаах оҕолор маны кыайалларыгар тиһиктээх үлэни ытыахха сөп.

Уус-уран кэпсээһин сиппит-хоппут көрүнгүнэн айымнбыны ырытыыга учуутал анал бэлэмнээх оҕо толоруутунан эрэ туһаныллар кыахтаах. Ордук айымнбыны үөрэтиини түмүктүүр үлэбэ киллэриллэр. Айымнбыны уус-уран кэпсээһингэ бэлэмнээһин тексти хос хаттыгас ырытыыны эрэйэр. Хоһоонноохтук, уус-уран аабыыга анаан ырытыыга холоонноох

айар үлэ.

Айымнылаах кэпсээһингэ айымны сүрүн геройун аатыттан, бэйэттэн эбэтэр ханнык эмит герой аатыттан кэпсээһиннэр киирэллэр. Манна үөрэнээччилэр геройдар ис туруктарын, кинилэр дыайыыларын биричиинэлэрин, араас иэиийлэрин ингэн-тонгон ырыгалааһынгна үөрэнэллэр, кинилэр өйгө айымнылаахтык уус-ураннык онгорон көрөр дыобурдара сайдар. Суруйааччы санаатын, иэиийтин уус-ураннык ойуулааһын - кини олоххо көрүүлэрин ылыныыга, үллэстиигэ тиэрдэр.

Кэпсээһин бу көрүнгэр айымныга көрдөрүллэр быһылаан кыттылаабын аатыттан кэпсээһин эмиэ киирэр. Холобура, «Нырбачаан аатыттан тыаба соботох озорор олобун(түгэни) ойуулаан кэпсээн» - диэн сорудахха майгынныыр хабааннаах үлэлэри толортуруллар.

Суругунан үлэ. Уус-уран айымныны ырытыыга суругунан үлэни хайаатар да туһанар наада. Үгүстэр тобо эрэ литератураны оскуолаба үөрэтиигэ суругунан үлэбэ өйтөн суруйууну эрэ үксүгэр өйдүүлэр. Уус-уран айымныны ырытыыга аабыыга тирэх буоларын курдук, сурук, суруйуу тиһигин быспакка туһаныллыахтаах. Уус-уран айымныны ырытыыга обо ис сангатын болбомтобо ылан, кыра кэрингнээх суругунан үлэни, бэлиэтэниилэри айымныны ырытыыны сүрүннүүр ньымалары кытта дыүөрэлээн, үгүс түгэннэргэ обо талан ылан толорор үлэлэрин көрүнгэр киллэрэн туһаныахха син. Уус-уран айымны тексин сэргэ остуолга үөрэнээччи тэтэрээтэ аһабас сытыахтаах. Тобоостоох түгэн буолла да, тута бэлиэтэнэн, сурунан, санааны сиһилээн иһэргэ үөрэнэллэр. Ырытыыга биир эмэ обо сүрдээх күүстээх санаа кыымын этэн кэбиһиитэ, хайаатар да болбомтобо

ылыллыахтаах, санааны ылынар, сөбүлээбит үөрэнээччилэр бэлиэтэнэн ылалларыгар, өссө ким тыллара буолалларын сурунуохтарын сөп. Бу бэрт кыра түгэннэ буолар үлэ, ол эрэри сүрдээх күүстээх дьайыылаах. Оҕо бэйэтигэр күүс биэрэр, оҕолорго бэйэлэрэ билбэттэринэн да, добордорун туһунан үтөө санаа кыыма инэн хаалар.

Уус-уран айымньыны ырытыыга анаан бэлиэтэнэ олорор үөрүйэхтэрин сайыннарыахха сөп: персонажтар тустарынан бэлиэ тылы-өһү, санаа оонньоонунун, күүһүн, геройдар мөккүөрдэрин сытыырхайыытын суолун-иһин биэрэр тыллары утарыта туруорунан сурунуу санаа аһылларыгар, анал суругунан үлэлэргэ тыл-өс тахсарыгар, холобур туттарга тирэх буолаллар. Оҕо суруммутун хаттаан көрө, бэрийэ үөрэнэр. Уруокка буолбут ырытыы хаамыта тиллэн кэлэр, өссө сана санаалар, иэйиилэр, толкуйдар үөскүүллэригэр тиэрдэр, сыыйа сурук тылыгар болжомто уурар идэлэнэр.

Маны таһынан, уус-уран айымньыны ырытыыга кыра кэрингнээх соруудахтаах литературнай диктант уонна аахпыттан суруйуу онорторуохха сөп. Сыала - айымньы ордук күүстээх, санаа түмүллэр, суолталаах түгэннэригэр болжомтону тардан, эмиэ оҕо бэйэтин кытта кэпсэтэ түһэр түгэнин үөскэтии. Соруудах санааны тургутарга тобоостоох, араас эппиэти эрэйэр, үөрэнээччи тус бэйэтэ толкуйдууругар кыах биэрэр буолара наада.

Соруудахтаах, тэттик аахпыттан суруйууну эмиэ туһаныахха син. Диктантан уратыта - аабыллыбыты, төһө уонна хайдах өйдөөбүккэ олобуран суруйуу. Биллэн турар, ырытыллар айымньыттан эмиэ ордук күүстээх, суолталаах, бэйэ толкуйдаан көрдөбүнэ, хос санаа, ис номох арыллар кыахтаах кэрчигэ

талыллар. Анал соруудахтаах буолар. Манчаары сордоох төннөн иһэр ис санаатын суруйааччы ойуулааһына сүрдээх күүстээх. Бу кэрчиги хос аахтаран баран, суруйалларыгар, өссө «Торбостор оту сиэн бүтэрэн баран хайдах буолбуттара буолуой?» ыйытыынан салгыы айан суруйтарыыны тэрийиэххэ сөп. Оболор үлэлэрин ырытан көрдөххө, ылыныы уратытын таһыма чабылхайдык көстөр. Соруудахтаах аахпыттан суруйууну айымньылаахтык туһаннахха, өйтөн суруйууга бэлэмниир үлэ биир дьоһун суолунан буолар.

Искусство атын көрүҥнэрин туһаныы. Уус-уран айымньыны ырытыы биир дьоһун суолунан уруокка искусство атын көрүҥнэрин уруһуйу, музыканы уонна театральнай искусство ньымаларын туһаныы буолар. Искусство араас көрүҥнэрин айымньыны ырытыыга туһаныы уус-уран текст ис номоһун, эстетическэй күүһүн үөрэнээччилэр диринник ылыналларыгар көмөлөһөр.

Искусство бары көрүҥнэрэ бэйэ-бэйэлэрин кытта быстыспат сибээстээхтэр, бэйэ-бэйэлэрин ситэрсэллэр, байытыһаллар. Онон атын искусство көрүҥнэрин литература уруоктарыгар туһаныы уус-уран айымньы иитэр-үөрэтэр кыабын күүһүрдэр, үөрэтии айымньылаахтык барарын хааччыйар кыабы биэрэр. Ити таһынан литература уруогар музыканы, уруһуйу туһаныы, театральнай искусствоҕа тирэбирии үөрэнээччилэр искусство туһунан билиилэрэ-көрүүлэрэ кэнгиригэр тиэрдэр, кинилэр уопсай эстетическэй сайдыыларын көбүлүүр.

Аабы уруогар **музыканы** сүрүннээн икки хайысханан туһаныахха син:

1) уус-уран айымньыга олобуран айыллыбат музыканы, ырыалар мелодияларын туһаныы;

2) айымньы ис номоѳор, дьүөрэ, кини этэр санаатын, иэйиитин күүһүрдэргэ көмөлөһүөн сөптөөх музыкальнай айымньылары эйгэни үөскэтиигэ туһаныы.

Музыканы айымньыны ырытыыга, эйгэни үөскэтиигэ туһаныыга чахчы ис иэйиитинэн, этэр манаатынан дьүөрэ айымньылары киллэриллэр. Төрөөбүт дойду, Саха сириг туһунан хоһооннору, поэмалары, айылҕаны ойуулааһыны ырытыыга И.Алексеев, П.Оготоев хомуска дьүһүйүүлэрин танган туһаныахха син.

Ордук поэттар айар үлэлэрин үөрэтиигэ, ырытыыга кинилэр ырыа буолбут хоһооннорунан тайахтаныы долгутуулаах, тийимтиэ, инимтиэ буолар. Поэттар айар үлэлэригэр аналлаах, ордук ырыаһыт поэттарга *концерт-уроуктары* ытыы практикаҕа баар. Ол, биллэн турар, элбэх бэлэмнэнииттэн, хас да идэлээх учуутал түмсэн үлэлээһининэн ситиһиллэр. Онтон биирдиилээн ырыа буолбут хоһооннору ырытыыны эмиэ ырыаны кытта дьүөрэлээн ытыахха сөп.

Уруһуй. Уус-уран айымньыны ырытыыга художниктар үлэлэрин туһаныы, бастатан туран, үөрэнээччилэр айымньыга ойуулламмыт быһылааннары өйгө онгортон көрөллөрүгэр көмөлөһөр сыаллаах. Манна суруйааччы айымньытын ырытыыга художниктар үлэлэрин тоѳоостоох кэмнэригэр көрдөрүүххэ сөп.

Иккиһинэн, художниктар үлэлэрэ дынг олоро сылдыбыт геройдар уобарастарын ситилээһиннэ көмөлөһөр кыахтаах. Амма Аччыгыһа «Даарыһа эмээхсин», «Микиитэ» кэпсээннэригэр Е.М.Шапошников иллюстрацияларын айымньыны ырытыыга, ордук сүрүн геройдар образтарын кэпсэтиигэ туһаныахха син. Геройдар мэтириэттэрин ырытыыга, биллэн турар, суруйааччы

кинилэри ойуулааһыныгар тирэбириллэр.

Геройдар уобарастарын арийыыны үксүгэр кинилэр сангарар сангаларынан, быһыыларын-майгыларын ойуулааһынынан ситиһэр. Иллюстрациялары туһаныы үөрэнээччилэр геройдар мэтириэттэрин өйдөрүгэр онгортон көрөллөрүгэр уонна ону художник уруһуйдааһыныгар тэнгнээн ырыталларыгар көбүлүүр, герой туһунан санга санаалары үөскэтэр, кини уобараһын байытар.

Уруһуйу кытта үлэни маннык ытыахха сөп:

- Худуһунньук ханнык түгэни ойуулаабытый?

- Кэпсээн маннайгы чааһыгар ... туһунан тугу санаабыккытый?

- Кэпсээн бүтүүтэ ... сыһыанныт уларыйда дуо? Тоҕо?

- Өскө герой ... (оннук) гыммыта буоллар, киниэхэ сыһыанныт хайдах буолуо этэй?

- Бу кэпсээн өйгөр-санааҥар төһө хатанна? Тоҕо?

- “...” кэпсээн туох санааны үөскэттэ?

- Кэпсээн туһунан түмүк онгороргор эйиэхэ туох көмөлөстө?

Оҕо уруһуйа. Үөрэнээччилэргэ уус-уран айымньыны ырытыыга иллюстрация онорторуу уруокка туһаныллар биир айымньылаах ньыманан буолар. Уруһуйга сыһыаннаах, дьобурдаах оҕолорго бабаларынан айымньыны ырытыы сүһүөхтэригэр уруһуй онгороллоругар дьиэбэ соруудахтаан үлэлэтиэххэ сөп. Манна оҕо барыта уруһуйдуурун ситиһэ сатыыр сатамMAT.

Аһыйах 3-4 оҕо онгортон кэлбит ойууларын ырытыы хаамыытын иһигэр киллэрэн, айымньыны ылыныыны тускулуурга туһаныллар. Оҕо өгнүүр, өгүнэн санаатын биэрэр, онон өгтүһунан кэпсэтии «Тоҕо кыһылынан дьүһүннээтин?» - ыйыталаһан, айымньы тексигэр таһааран, ырытыыны, айымньыны

көрүүнү чопчуланар. Ол эрээри обо санаатын, үлэтин түмүгүн баттыыр табыллыбат.

Театральнай искусство. Уус-уран айымньыны ырытыыга, ордук драматическай айымньылары үөрэтиигэ, театральнай искусство ньымаларын туһаныы көдүүстээх.

Оруолларынан аабыы эмиэ театральнай искусство ньымата. Айымньыны ырытыы кэмигэр оруолларынан аабыы ньыматын эрдэттэн бэлэмнэммит оболорунан аахтаран туһаныахха син. Биирдиилээн үөрэнээччилэри аафарга бэлэмнииргэ оруолларынан аабыллыахтаах кэрчик быһылаан сайдыытыгар туох суолталаабын, персонажтар дьайсыыларыгар туох сыаллаах-соруктаах бу сценаҕа киллэриллибиттэрин - барытын ырытыһылар. Ол эрэ кэнниттэн үөрэнээччилэр оруолларынан аабыыларын туһаныахха сөп уонна оболор аабыыларыгар персонажтар этэр тылларын ис номоҕун таба биэриилэрин таһымын кэпсэтиһэргэ кыах үөскүүр.

Айар дьобуру сайыннарыы. Уларыа турар, тэтимнээх олох ирдэбилигэр сөп түбэһэн, тулалыыр эйгэтигэр дьүөрэлээн, олоххо суолун-иһин таба тайанар кыахтаах киһини иитэн таһаарыы ханнык баҕарар учуутал сүрүн соруга. Обо кыра сааһыттан айар дьобурун сайыннара үлэ этиллибит дьобуннаах сыалы-соругу быһаарарга көмөлөөх буолуон сөп.

Айар дьобуру сайыннарыы үлэтин учуутал сыһыа былаанныыр. Үгүстүк дьарыктаммыт оботообор орто таһымнаах обо аабыллыбыт тизкис ис хоһоонугар маарынныыр түбэлтэни бэйэтэ айан кэпсиир, араас тизмэбэ, айымньы араас көрүнгэр айан суруйарга холонорун ситиһилиэхтээх.

Обо сайдыыта ситимнээхтик салҕанарын туһугар кини чинчийэр, айар баҕата уһараабата ситиһилиэхтээх, кэрэхсиир

дьарыгы буларыгар күүс-көмө буолуохтаах. Биллэн турар үлэни тэрийэргэ оҕону анаан-минээн ситимнээхтик, тиһиктээхтик дьарыктыахха, үөрэтиэххэ наада. Былааннаах үлэ түмүктээх буолара саарбахтаммат. Ханнык баҕарар уруокка айар үлэ оҕо киһи(личность) быһыытынан сайдарыгар, бэйэтигэр эрэмнэилээх буоларыгар көмөлөһөр.

Кылаастарынан көрдөххө:

<i>Кылааһа</i>	<i>Ис хоһооно</i>
1 кылаас	<p>Үксүгэр сюжеттээх хартыынанан үлэ.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Былаанынан кэпсээһин; - Суруйар тэтимнэринэн көрөн суругунан үлэ киирэр.
2 кылаас	<p>Сюжеттээх хартыынанан үлэ.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Бастаан үлэ ис хоһоонун сааһылааһын; - Бэйэ санаатын ситимнээхтик биэрэргэ эрчиллии; - Суругунан үлэ.
3 кылаас	<p>Үлэлэри оҕолор бэйэлэрэ онгороллор. Үлэ сүрүн ирдэбиллэрэ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) Үлэ тутуллаах: киирии, сүрүн чааһа, түмүк; 2) Үлэ албаһа суох; 3) Үлэ оформлениелаах, иллюстрациялаах.
4 кылаас	<p>Үлэлэри оҕолор бэйэлэрэ онгороллор. Үлэ сүрүн ирдэбиллэрэ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) Үлэ тутуллаах: киирии, сүрүн чааһа, түмүк; 2) Үлэ албаһа суох; 3) Үлэ оформлениелаах, иллюстрациялаах.

Холобур, иккис кылааска ханнык баҕарар айымньыга кыыл-

сүөл туһунан элбэхтик этиллэр. Онон «Кыылар» темаба үлэ тутула бэриллэр.

Кирири.

- Тас көрүнгэ.
- Олобо-дьаһаба.
- Аһылыга.
- Дьиктитэ.

Түмүк.

Билигин аабы уруогар оҕоҕо чугас, биллэр араас элемени(ньыманы) барытын киллэрэллэр. Холобур: Аахпыт кэпсээнгэ комикс оноруу.

Ирдэбилэ: этиллибит уруһуй ахсааньтан элбэҕи оноруллубат.

Түмүгэ: саамай табыллыбыт комиксы талан ылы.

Оҕо фантазиятын сайыннарыыга үлэ көрүнгэ:

«Олох суох харамай» дьикти кыылы тылынан ойуулааһын (хас да кыылы холбоон);

«Арай мин...» бэйэни атын персонаж, предмет буолан кубулуйан көрүү; «Шерлок Холмс» уруһуй ис хоһоонун таайыы;

Биир этиитэ эрэ ордубут кэпсээни чөлүгэр түһэри. « ...Петя дьиэтигэр кэлэн таһаһын уларыттыбыта.»

Уопсай хайысхалаах тематтан бэйэ сөбүлүүр тематын булуу, ол теманан үлэ. Холобур «Кыһын» диэн тематтан «Кыһынны ойуур» теманы оноруу.

Үһүс, төрдүс кылаастарга сыл аайы хатыланар темалар салгыы сайдаллар: Күһүн. Кыһын. Саас. Сайын. Чөл олох. Үлэ, үөрэх. Мин тулабар. Сөбүлүүр дьарыгым. Туох барыта силистээх-мутуктаах. Үчүгэйтэн үөрэбит, куһаҕантан хомойобут. Хомоҕой

тыллаах хоһоон барахсан. Остуоруйа айабын. Үгэни хайдах өйдүүбүн? Сахам сирэ киэнг кыраай. Кыылар. Үүнээйилэр. Мин оскуолам. Айылҕаны харыстаа. Билэр суруйааччым. Саха суруйааччылары. Аптаах эбитим буоллар. Мин сөбүлүүр (сөбүлээбэт) предметим. Кэтээн көрүү. Ийэм, аҕам үлэтэ. Дьэ кыыллара. Таабырыннар. Өс хоһооно тугу кэпсиир? Мин сынньаланым. Өрөбүлбэр.

Айар үлэни тэрийиигэ уруктар араастара:

<i>Урук сыала</i>	<i>Ис хоһооно</i>
Сыалы туруоруу уруга	<ol style="list-style-type: none"> 1. Тиэмэбэ интэриэһинэй сибидиэнньэлэри биэрий. 2. Проблеманы таһаарыы. Учуутал уонна оҕолор темаҕа сыһыаннаах ыйытыктары биэрэллэр. Ол дуоскаҕа эбэтэр тэтэрээккэ суруллан иһэр. 3. Ыйытыктары наардааһын. 4. Учуутал оҕолор үлэлэрин холобурдаан көрдөрөр. 5. Информацияны ырытыы. 6. Анализ, рефлексия. 7. Дьэбэ үлэ: үлэни толоруу.

Фантазия – уруок. Остуоруйаны, кэпсээни айыы уруога.	Учуутал хайысханы быһаарар, теманы этэр.
--	---

Сыалы туруоруу уруога икки уруокка араарыллыан сөп. Оччобуна 1,2,3-с этаптар ханнык баҕарар уруок кэмигэр этап быһыытынан киирэллэр. 5, 7-с этаптар дьиэбэ толоруллаллар, 6-с этап иккис уруокка көһөрүллэр.

Ону таһынан *үтүгүннэрэн суруйууну* туһаныхха сөп:

1. Суруйааччы айымньытын билсигии.
2. Айымньыны ырытыы.
3. Тыллар суолталарын, тиэкини байытыга оруолларын *кэтээн көрүү*.
4. Айымньыга дьүөрэлэхэр теманы булуу.
5. Үлэни толоруу.
6. Үлэлэри ырытыы, кылаас сыанабылын түмүгүнэн бастын үлэни талыы.
7. Бағалаахтарга дьиэбэ салгыы үлэлииргэ ыйыы-кэрдии.

Хоһоон хоһуйуу – оҕо сөбүлүүр дьарыга. Буоларын курдук оҕо маннайгы кылааска холоноҕор. Хоһоон рифмалаах буоллабына ордук үчүгэйдик аабыллар, ордук үчүгэйдик иһиллэр, онтон оҕо ордук өрө көтөбүллэр. Хоһоон суруйуутун дьин чоххы дьарык онгостор да оҕо элбэх буолар, айар умсулҕаныгар таттарар.

Оҕо аахпыт айымньытыгар тугу баҕарарын *мэһийиэн, эрбээнонгоһук толкуйдуон, уруһуйдуон, тигиэн, өрүөн, аппликациялыан* сөп. Манна үлэ эрэ уруога буолбакка, ырыа, музыка, аабыы арааһа, драматизация силбэхэр. Түмүгэр литературнай сурунаал тахсыан, быыстапка, спектакль, бырааһынньык тэриллэн сөп.

Учуутал ааптар тылы туттар ньыматыгар оѳолор болѳомтолорун тардар. Оѳо поэт эбэтэр суруйааччы тулалыыр эйгэни хайдах кѳрѳрүн, ону тылынан хайдах ойуулуурун, онто тѳһѳ кыраһыабайын, чабылхайын, чопчутун кэтээн кѳрѳргѳ үѳрэнэллэр, аахпыттарын ырыталлар.

Айымньы геройдарын кытта билсэллэригэр, кинилэр майгыларын уонна тугу гыммыттарын билэн олорон эрѳ, ааптар геройдарын туһунан тугу кѳпсиирин, кинилэргѳ тус бѳйѳтин сыһыанын кэтээн кѳрѳллэр, билсэллэр, сыһыа айымньыны ырытыы үѳрүйѳбин ингѳринэллэр.

- Уус-уран айымньы аатын, ким суруйбутун аабыахха. Кини аатын урут истибитин дуо? Айымньы аата туох диэний? Бу туох айымньыный: остуоруйа дуу, кѳпсѳэн дуу, хоһоон дуу?

- Тоѳо итинник саныыгыный?

- Туох (ким) туһунан буолуой? Туохтан итинник сабаѳалаатын?

Элбѳх сыраны эрѳйэр, уһун кѳмнѳэх үлѳ саамай боччумнаах кѳрүнгѳ - **ситимнѳэх сананы сайыннарыы.**

Оѳо саната сайдарыгар элбѳх, тиһигѳ быстыбат, ситимнѳэх үлѳни тѳрийдѳххѳ, онно тирѳбирѳн суругунан саната олохсуйара ѳйдѳнѳр. Санаатын сааһылаан кѳпсии үѳрѳммит оѳо суруйар дьѳбура үѳскүүр. Бу туһунан Ш.А.Амонашвили «Золотой ларец Выготского» (*Амонашвили Ш.А. Золотой ларец Выготского /Учительская газета, 25 ноября 1986 г.)* ыстатыйатыгар: «ѳйтѳн айан суруйуу үлѳтиттѳн ураты оѳону сайыннара, оѳо бѳйѳтин бѳйѳтѳ иитинѳригѳр кѳмѳлѳѳх туох да суох» диѳн бѳлиѳтиир. 80-с сыллардаахха Амонашвили Ш.А. алта саастаах оѳолоро маннайгы кылааска бѳйѳлѳрѳ кѳпсѳѳн, остуоруйа айа үѳрэнэллѳрѳ, иккис

кылааска сыл устатыгар дневник курдук 4-5 тэтэрээти өйдөрүттэн суруйаллара, ол тэтэрээттэрин «Разговор с самим собой» диэн ааттыыллара. Онно кэпсээнтэн, остуоруйаттан ураты тугу көрбүттэрин, туохтан үөрбүттэрин-хомойбуттарын, тугу дыктиргээбиттэрин, доѳотторун кытта сыһыаннарын туһунан, о.д.а. барытын суруйаллара. Оттон эмиэ ити сылларга СССР-га үчүгэй үлэлээбинэн киэнник биллибит учуутал Е.И.Потапова иккис кылаастан саѳалаан, оѳолор бэйэлэрин баѳаларынан кэпсээн, остуоруйа суруттарара, ойуулатара, кыракый кинигэ оноттороро. Ити этиллэр барыта оѳону саныырын сааһылыырга, ситимнээн сангарарга, онтун сурукка түһэрэргэ үөрэтэр.

Уус-уран айымньыны ылыныыны тиһиктээн көрүү. Психологтар үлэлэринэн көрдөххө уонна кыра кылаас учууталлара бэлиэтииллэринэн алын сүһүөх оскуола үөрэнээччитэ айымньыны ылыныыта ураты. Биир өттүттэн көрдөххө, айымньыны кэлим ылыммакка, ис хоһоонун, онно этиллэр предмети эбэтэр кэпсэнэр көстүүнү ойо быһан ылан өйдүүр. Атын өттүттэн көрдөххө, оѳо 7-10 сааһыгар майгыта-сигилитэ мунутуу сайдар кэмэ буолан, бэйэтин тула көрөр предметтэрин, араас көстүүнү эмоциялаахтык ылынар. Ол аата, оѳоѳо ааѳар айымньыта ис хоһооно чаѳылхай, кэпсэнэр көстүү утуу-субуу түргэн-түргэнник уларыян иһэрэ ордук чугас уонна интэриэһинэй. Этиллэрин курдук, өскө оѳо аахпыт айымньытын эмоциялаахтык ылыммыт буоллаѳына, ону саба баттыыр, уроок хаамыытынан хааччахтыыр сатаммат. Манна остуоруйа, хоһоон, научнай тиэкис да буоллун уонна уус-уран айымньы кинигэ ыйытыыларынан, соруудахтарынан күүскэ илдьиритиллэн оѳо уйулѳатын кэһэн, саныыр санаатын биир халыыпка киллэрии үгүс. Атыннык эттэххэ, оѳо бэйэтэ көрөн,

талан ылбыт сиедэрэй ойуулаах кинигэтин туох да ыйытыта, соруудаҥа суох ааҕара киниэхэ ордук интэриэһинэй уонна өйө-санаата, майгыта-сигилитэ иитиллиитигэр сабыдыала күүстээх.

Оччотугар хайдах буолабыт? Оҕо эрчиллэр үөрүйэхтэрин, сатабылларын ингэриннэбинэ эрэ, аахпыт уус-уран айымньытын сөпкө ылынар, айымньы тылын-өһүн, көрүнгүнэн уратытын, түһүмэхтэрин, автор тугу этиэн баҕарбытын, бэйэтэ хайдах ылынарын көрөр, араарар, быһаарар буолар. Ханнык баҕарар уус-уран айымньыны ааҕан баран оҕо ким, туох туһунан кэпсэнэрин өйдүү сатыыр, санаатын этэр, геройу хайдах ылынарынан үөрэр, хомойор, санааргыыр. Ардыгар кэпсэнэр көстүү буолбут биричиинэтин быһаарбакка, ис хоһоонун өйдөөбөккө, ааптар тугу этиэн баҕарбытын сатаан эппэт буолуу эмиэ баар. Ол иһин, үчүгэйи, кэрэни өйдүүргэ иитии, суруйааччы тылын-өһүн сыаналыырга, бэйэ санаатын этэргэ үөрэтии ааҕы эрэ уруоктарыгар тэриллэр. Оскуола ааҕы култууратыгар бастакы үктэли олохтоотобуна бу ыарахан соруугу быһаарар.

Оҕо уус-уран тиэкси ылынар үөрүйэбэ сыыйа сайдар. Бастаан утаа тиэкси ааҕыах иннинэ *бэлэмнэнии* үлэтэ барар. Оҕо айымньыга кэпсэнэр көстүүнү сабаҕалатан таайтарыы, ааҕар уопутун учуоттааһын, түмүү, суруйааччы олобун, айымньыларын туһунан кэпсээһин ытыллар. Бэлэмнэнии үлэтин саҕана айымньы аатын, суруйааччыны билсэллэр, үрдүнэн-аннынан тиэкси, ойуулары көрөллөр. Бу кэнниттэн бастакы билсэһии барар. Учуутал аахпытын кэннэ оҕо, үөрэнээччилэр таска ааҕаллар, онтон айымньы уопсай ис хоһоонун кэпсэтэллэр. Үөрэнээччи айымньыны хайдах өйдөөбүтүн, тематын, геройдарын сөбүлүүрүн, сөбүлээбэтин, туох сананы билбитин, өйдүүргэ чэпчэкигин,

ыараханын туһунан бэйэтин санаатын этэр. Манна оҕо айымньы ис хоһоонун өйдөөһүнэ уонна эмоциональнай дьайыыта көрүллэр.

Онтон тиэкиһи ылыныыга үлэ *иккис* түһүмэбэ ытыллар. Үөрэнээччи тиэкиһи иккистээн ааҕар, сүрүн геройдарын араарар, кэпсэнэр көстүү биричиинэтин, туох сибээстээбин, тиэкис тутулун уонна тылын-өһүн быһаарар. *Үһүс* түһүмэххэ оҕо төһө өйдөөбүтэ, ылыммыта, ылыммытын сатаан тиэрдэрэ быһаарыллар, оҕо аахпытыгар сыһыана, геройдар уонна көстүү туһунан санаата учуоттанар. Бүтэһик түмүк быһыытынан, айымньы оҕо дьайыытын кини эмоциональнай туруга көрдөрөр.

Айымньыга буолар көстүүнү, дьайыыны манньк холобурунан ырытыахха сөл:

Көстүү, быһылаан	
Ис хоһооно	Тыла-өһө
Буолбут биричиинэтэ	Айымньы тутула
Айымньыга этиллэр суолтата, санаата	Айымньы көрүнгүнэн уратыта
Суруйааччы сыһыана	

Аабааччы
сыһыана

Ханнык бабарар уус-уран айымнбы сүрүн геройдардаах, кэпсиир көстүүлээх, сайдар санаалаах. Үөрэнээччи аабар айымнбытыгар кэпсэнэр көстүүнү сөпкө өйдүүрүн туһугар, туохтан сабаламмытын, төрүөт буолбут биричиинэни онно бэйэ сыһыанын этэ үөрэнэр усулуобуйата тэриллэхтээх. Биллэн туран, ааптар, сүрүн геройдар тыллара-өстөрө туттуллар, айымнбы тутула, көрүнгүн уратыта ырытыллар.

Уус-уран айымнбыны ырыты:

Суруйааччы

Айымнбы көрүнгэ

Айымнбы тиэмэтэ

Этэр санаата

Сүрүн геройдара, ис хоһооно,
ол биричиинэтэ

Айымнбы сүрүн ис хоһооно,
элеменнэрэ, сүрүн санааны арыяр
суолталара

Тутула, чаастара, сүрүн
санааны арийар оруоллара

Суруйааччы тыла-өһө

Оҕоҕо дьайар суолтата

Аабыы сүрүн ньымаларын тиһигэ

Аабыы, интонацияны тутуһуу кылаастарынан аттарыллыыта:

1 кылаас	2 кылаас	3 кылаас	4 кылаас
Сүһүөбү үргүлдү холбоон, бүтүн тылынан (2-3 сүһүөхтээх тылы) сөпкө аабар. Этиигэ сурук бэлиэтин (интонацияны) тутуһар.	Тиэкиһи сөпкө, өйдөөн (сыһа аахпытын бэйэтэ көһнөрөн) таска доргуччу аабар. Туочукаба, соппутуойга тохтоон, тыһын ылар, куолаһын	Тиэкиһи сөпкө, өйдөөн, сатаан тыһынан, тыһын чуолкай этэн түргэнник аабар. Биир уустаах чилиэннээх этиигэ субуруччу аабыы, туһулуу интонациятын тутуһар.	Тиэкиһи сөпкө, өйдөөн, түргэнник, хоһоонноохтук (наадалаах сиргэ тохтоон, куолаһын уларытан, бытааран) аабар. Холбуу этии интонациятын тутуһар.

Хорунан уонна өйтөн аабар.	уларытар. Ыйытыы, соруйуу: күүһүрдүү этии интонациятын тутуһар. Оруолунан үллэстэн аабар.	Искэ (бастакы аабыы) аабан баран ыйытыыга эппиэттиир эбэтэр кэпсиир. Былааны тутуһан аабар.	Учуутал эппит миэстэтин талан аабар.
----------------------------------	---	---	--

Тиэксинэн үлэ

Тиэксинэн үлэ бэрээдэгин схеманан биэрдэххэ кылаастан кылааска турар сыал-сорук сайдыыта, кэнгээһинэ ордук чуолкайдык көстөр:

1. Тиэкис тылынан үлэ.

1 кылаас	2 кылаас	3 кылаас	4 кылаас
Тыл суолтатын ис хоһоонунан сирдэтэн өйдүүр.	Тиэкистэн билбэт тылын булан ыйытар. Автор уус тылын, бэргэн этиитин өйүгэр	Тиэкискэ баар дьүһүннүүр, сыаналыыр тылы таба көрөр. Уус- уран ньыма	Тыл араас суолтатын, дэгэт суолтатын өйдүүр, кэпсииригэр

	хатыыр. Тылы пааралаан туттар.	арааһын (тэнгээһин, сирэйдээһин, эпитет, омуннааһын о.д.а.) булан аабар, кэпсииргэ туһанар. Тыл дорбоонун дьүөрэлээн туттар.	туһанар. Тобоостоох миэстэбэ өс хоһоонун, собо тылы туттар. Билбэт тылын тылдьыттан булан көрөр.
--	--------------------------------------	---	--

2. Ыйытыыга эппиэт

1 кылаас	2 кылаас	3 кылаас	4 кылаас
Тиэкис ис хоһоонунан ыйытыыга кенигэ тылынан эппиэттиир.	Тиэкис ис хоһоонунан ыйытыы эппиэтин кенигэттэн булар. Уопсай ыйытыыга бэйэтин тылынан 2-3 этиинэн эппиэттиир. Тиэкискэ	Тиэкис туһунан сыаналыыр хайысхалаах ыйытыыга эппиэттиир (тугу үчүгэй дии саныыгын?). Тиэкискэ ситимнээх ыйытыыны	Тиэкис туһунан ырытар хайысхалаах ыйытыыга (тобо, туох- тан?) бэйэтин санаатын этэр, тиэкистэн булан дакаастыыр.

	ЫЙЫТЫЫ туруорар.	сааһылаан туруорар.	
--	---------------------	------------------------	--

3. Тиэкси кэпсээһин

1 кылаас	2 кылаас	3 кылаас	4 кылаас
Кылгас тиэкис ис хоһоонун автор тылынан, соробор ыйытыы көмөтүнэн кэпсиир.	Тиэкис ис хоһоонун автор тылынан сыыс тыла суох сиһилии кэпсиир. Оруолунан (сценка толоруута) кэпсиир. Кинигэтэ суох истибит тиэкиһин сүрүн ис хоһоонун кэпсиир.	Тиэкистэн учуутал ыйбыт эбэтэр бэйэтэ сөбүлүүр кэрчигин талан кэпсиир. Тиэкис ис хоһоонун былаанынан эбэтэр сирэйин уларытан кэпсиир.	Тиэкис ис хоһоонун кылгатан (саамай наа- далаабын 8-9, 5-6 этиинэн) кэпсиир. Искэ (дьиэбэ) аахпыт тиэкиһин сүрүн ис хоһоонун бэйэ тылынан кэпсиир.

4. Айымньы туһунан өйдөбүл

1 кылаас	2 кылаас	3 кылаас	4 кылаас
Тиэкис аата, ис хоһооно, геройа диэни	Саха суруйааччылар ын ааттарын,	Уус-уран айымньы сүрүн	Норуот тылынан уус- уран

<p>араарар. Тиэкис тиэмэтин өйдүүр (туох туһунан аахтын?)</p>	<p>2-3 айымньыларын билэр. Урукку- билингни, кырдыаҕас-эдэр суруйааччы, поэт диэн араарар. Тиэкис сүрүн санаатын өйдүүр <i>(автор бу айымньыны тоҕо суруйбутуй?)</i>. Тиэкис аатын быһаарар, уларытар.</p>	<p>лексическэй темаларын билэр. Тиэкис кириитин, түмүгүн, сүрүн чааһын араарар, чааһыгар аат булар. Тиэкси былаанын кытта тэннээн көрөр, сөп түбэспэт миэстэни булар. Тиэкис чааһыгар биир тииптээх этиинэн аат булан суруйар.</p>	<p>айымньыта уонна уус-уран литература диэни өйдүүр. Уус-уран айымньы көрүнгүн араарар. Тылбаас айымньы диэн билэр. Аахпыт айымньы ис хоһоонун, геройун атын айымньыны кытта тэннээн көрөр, сыаналыыр, бэйэтин санаатын дакаастыыр. Аахпыт түгэни өйгө ойуулаан көрөр. Чуолкай ис хоһоонноох тиэкиһи чааска араарар,</p>
--	--	--	--

			былаанын онгорор.
--	--	--	----------------------

5. Айар дьобуру сайыннары

1 кылаас	2 кылаас	3 кылаас	4 кылаас
Аахпыт тиэкис ис хоһоонугар маарынныыр түбэлтэни бэйэтэ санаан (айан) кэпсиир.	Аахпыт тиэксигэр өйтөн эбии кыбытар, салгыыр эбэтэр уларытан көрөр.	Араас темаба айан суруйарга холоноор.	Араас жанрга (хоһоон, остуоруйа, чабырбах, үгэ, сценка, дьүһүйүү) айан суруйарга холоноор.

Аабы уругар үөрэнээччи айымньыны аабан, ис хоһоонун биллэ да сөп диэн өйдүүр тутар. Манна сыл ахсын уларыян, уустугуран иһэр араас үөрүйэби, сатабылы оҕо интэрэр сорук ирдэнэ да, үөскүү да турар. Ол барыта ыараханын, эрэйдээбин өйдөөн, учуутал сыл ахсын оҕо инники үөрэбэр наада буолар олуту ууруохтаабын чуолкай билэн, ону ситиһэр туһугар үлэлиир.

Айымньыны өйдүүр кыабы олохсутар үлэ көрүнгүрэ, ньымалар:

- айымньы аатын тула үлэ (айымньы аатын көнө уонна кистэммит суолтата; айымньы аатынан ис хоһоонун сабаҕалааһын; бэйэ аатын толкуйдааһын);
- айымньы сабаланыытынан сабаҕалааһын;
- айымньы сүрүн санаатын уонна тиэкискэ тутуох тыллара

быһаары;

- тиэкис тутулун быһаары, чаастарга араары уонна былаан онгоруу;

- кэпсээн онгоруу;

- тиэкис уонна учуутал ыйытыларыгар эппиэт;

- соруудабынан талан аабы.

Уус-уран тиэкис эйгэтигэр киллэриигэ:

- Тиэкис аата туох диэний, ааптара кимий? *(Аата суох)*

- Ол аата билигин тугу гыныахтаахпытый? *(Өйдөөн аабабыт, аат толкуйдуубут)*

- Оттон ойууну көрөн ис хоһоонун сэрэйиэххэ сөп дуо? *(Ойууга уруһуйдаммыт. Онон, мин санаабар манна, кинилэр туһунан кэпсэнэрэ буолуо)*

Ойуунан үлэ

- Хартыынаба тугу көрөргүн ойуулаа. Ойууну уонна хоһоону ис хоһооннорунан ырыт.

- Уруһуйунан остуоруйа ис хоһоонун быһаар.

- Бу уруһуйдар туохха сыһыаннаахтарын биир тылынан этин *(остуоруйа, кэпсээн)*.

Айымньы көрүнгүн туһунан кэпсэтии:

- Тиэкиһи өссө биирдэ болбойон көрүөххэ.

- Бу оҕо туһунан *аахпыппыт* остуоруйа дуу, хоһоон дуу? Эбэтэр атыннык ааттанара буолуо дуу?

- Айымньыны тоҕо *к э п с э э н* диэтин? Кэпсээн хас чаастаабый?

- Маннайгы чааһын хайдах ааттыахха сөбүй? *(Элбэхтэн биир талыллар)*.

- Оттон бу чааһыгар туох ааты толкуйдуо этигитий?

Холобур, Аким Кондратьев «Кустук далаһа» хоһоонугар көрүөбүҥ (1 кылаас):

- Кинигэ ... сирэйин арыйдыбыт. Үчүгэйдик болбойон көрүҥ.
- Айымньы ааптарын булан аахтыбыт. Кини аатын урут истибиккит дуо? Айымньыбыт аата туох диэний?
- Туох айымньы эбитий: остуоруйа дуу, кэпсээн дуу, хоһоон дуу?
- Тоҕо итинник саныгытый?
- Тиэкиһи аахпакка эрэ тутта, туох туһунан буоларын сэрэйиэххэ сөп дуо? Тоҕо?
- Хантан сэрэйдин? Туох көмөлөстө? (*Ойуу*).

- Бу айымньы тоҕо кэпсээн буоларын дакаастаан:

а/ Кэпсээн сабаланыытын аабыҥ (киириитэ).

б/ Бүтүүтэ ханна буолуо дии саныгытый? Тоҕо итинник санаатыгыт?

в/ Кэпсээн сабаланыытын уонна бүтүүтүн икки ардыгар туох буолла? Кэпсээн.

г/ Кэпсээн геройдара кимнээхтэрий?

д/ Кэпсээн ханнык чааһа ордук суолталаабый? Тоҕо?

Харах аһыллыта, харабы эрчийии, тиэкис устун айан, соһон аабыы ньымата. Учутал аабар оһолор үтүктэллэр, эбэтэр истэригэр аабаллар, эрчиллии харах гимнастиката строкаттан строкаба харабы сүүрдүү - аабыы тэтимин сайыннарар.

Тыл тобуллуута, сангарар санга тахсыылаах буолуута:

- Кэмбиэргэ угуллубут тус соруудахтары толоруу.
- Көтүтүллүбүт тыллары туруоруу. Хас биирдии оҕоҕо хоһоон тиэксэ баар онно бэйэлэрэ толороллор.

- Бу кимиэхэ сыһыаннаах тылларый?
- Тыл суолтатын быһаарыыга эрчиллии.
- Уобарас характерын быһаарыы. Хайдах киһиний?
- Иэйиигэ сыһыаннаах тыллары буллары... Холобур, киһини үөрдэр ханнык тыллар баалларый?
- Ыһыллыбыт тиэкси оннун буллары. Холобур, Мэник Мэнигийээн дуу, Болот дуу ыспыт, алдыаппыт тиэксин чөлүгэр түһэри. Айымны ис хоһоонун тиһигинэн уруһуй, кэпсэтии ньыматынан оннун буллары.
- Айымны аатыттан туох туһунан кэпсэниэн сөбүн таайы.

Түмүк

Оскуола оџону ааџарга үөрөппэтэџинэ сайдыылаах, диринг культуралаах, үрдүк үөрэхтээх, киэн өйдөөх-санаалаах киһини иитэн таһаарбат. Онон, хас биирдии төрөппүт, учуутал оџону кыра сааһыттан кинигэни ааџарга үөрэтэр-иитэр, кинигэлэргэ өбүгэбит хаалларбыт билиитэ-көрүүтэ, өйө түмүллүбүтүн өйдөтөр эбээһинэстээх.

Кыра кылааска оџо кыаџын туһанан, ааџыга тиһиги быспакка эрчийэн, туһалаах сатабылы, үйэлээх үөрүйэџи чинник инэрэн, ааџар баџаны үөскэтэн, билии, сайдыы төрдүн, төрүөтүн олохсутабыт, баџатын көбүтэбит, салгыы ситиһиилээхтик үөрэнэригэр эрэли үөскэтэбит диэххэ сөп.

Кыра саастаах үөрэнээччини ааџааччы буоларга уһуйуу, иитии элбэх сыл устата чочуллар, хас да кэрдиистээх ыарахан сорук буолара мөккүөрэ суох. Кинини үчүгэйдик ааџар, ааџарын сөбүлүүр диэн сыаналааһын ааџы техникатын баһылаабыта уонна аахпытын өйдөөбүтэ холбуу этиллэр. Бу — ааџы бастакы сатабыла, кэлин кылааһы тахсан истэџин аайы сайдан, уустугуран иһэр. Түмүктээн эттэххэ, ааџы бары көрүннэрин билсиспит, ааџы дьобурун баһылаабыт оџо ситиһиилээхтик үөрэнэригэр бүк эрэнэр, бигэ тирэхтэнэр.

Туһанарга сүбэ литература:

Кубасова О.В. Учим читать: Методические рекомендации по литературному чтению для начальной школы. — С.: Ассоциация XX век, 2003. — 32 с.

Кубасова О.В. Как помочь ребенку стать читателем: Методическое пособие /О.В.Кубасова; Худож. Н.В.Акиньшин. — Тула: ООО «Издательство «Родничок»; М.: ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2004. — 237, (3) с.: ил. — (Библиотека учителя начальной школы).

Литературное чтение. 1 класс: Поурочные планы по учебнику «Любимые страницы» О.В.Кубасовой /Авт.-сост. Г.Е.Болдырева. — Волгоград: Учитель, 2005. — 103 с.

Литературное чтение. 3 класс: Поурочные планы по учебнику О.В.Кубасовой /Авт.-сост. Н.Н.Дорогинина. — Волгоград: Учитель, 2006. — 221с.

Литературное чтение. 4 класс: Поурочные планы по учебнику О.В.Кубасовой Первое полугодие /Авт.-сост. Н.Н.Дорогинина. — Волгоград: Учитель, 2005. — 128 с.

Литературное чтение. 4 класс: Поурочные планы по учебнику О.В.Кубасовой Второе полугодие /Авт.-сост. Н.Н.Дорогинина. — Волгоград: Учитель, 2005. — 143 с.

Матвеева Е.И. Методика обучения чтению в начальной школе. 2 класс (Система Д.Б.Элькониной — В.В.Давыдова): Пособие для учителя. — 2-е изд. — М.: Вита-Пресс, 2002. — 144 с.

Кудина Г.Н., Новлянская З.Н. Литература как предмет эстетического цикла: Методическое пособие к учебнику-тетради для первого класса трехлетней и второго класса четырехлетней

начальной школы «Литературное чтение». Изд. 4-е, переработ. — М.: ИНТОР, 1998 — 206 с.

Приобщение младших школьников к чтению художественной литературы /Сост.Л.В.Войнич, В.А.Левин. — Харьков, 1990. 17 с.

Развернутое тематическое планирование уроков чтения (по программе «Чтение и начальное литературное образование» Р.Н.Бунеева, Е.В.Бунеевой) /сост. И.В.Щербинина, Т.В.Сухорукова, Г.П.Попова. — Волгоград: Учитель, 2005. — 191 с.

Чуракова Н.А. Литературное чтение. 2 класс (1-4). Методический комментарий к учебнику В.Ю.Свиридовой, Н.А.Чураковой. — Москва: «ЦОР 1», 2002. — 92 с.

Бунеев Р.Н., Бунеева Е.В. Тетрадь по литературному чтению. 1-й класс. 3-е изд., исправл. — М.: Баласс, 2006. — 64 с. (Образовательная система «Школа 2100». Серия «Свободный ум»).

Львов М.Р. Школа творческого мышления: Пособие по русскому языку: 1-4-й Кл. — Тула: ООО Издательство «Родничок»; М.: ООО Издательство «Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2003. — 287 с.: ил.

Мишакина Т.Л., Гладкова С.А. Тренажер по чтению для учащихся 1-4 классов. — М.: Издательство «Ювента», 2007. — 80 с.: ил.

Павлова Л.А. Как формировать навык чтения у младших школьников: Практическое пособие /Под ред. Н.Н.Светловской. — М.: АРКТИ, 2007. — 80 с. (*Школьное образование*)

Туһаныллыбыт литература:

1. Воюшина М.П. Методические основы начального этапа литературного образования. Спб., 1999.
2. Выготский Л. С. Психология искусства. — М.: Искусство, 1965. -378 с.
3. Левидов А. М. Автор-Образ-Читатель. 2-е изд. Доп. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1987. — 350 с.
4. Полозова Т.Д., Полозова Т.А. Всем лучшим во мне я обязан книгам: Книга для учителя. — М.: Просвещение, 1990. — 256 с.
5. Станиславский К. С. Работа актера над собой. — М.: Искусство, 1985. — 479 с.
6. Столович Л.Н. Жизнь-творчество-человек: Функции художественной деятельности. — М.: Политиздат, 1985. — 415 с.